

HAM SES DÜŞÜNCESİ VE ARAP DİLİ SES ÇALIŞMALARINA ETKİSİ¹

Prof. Dr. Ğanim Kaddûrî el-Hamed
Tikrit Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi
Çeviren: N. Nihal İnce*

Özet

Bu çalışmada geçmişte Arap dili ve tecvit bilim adamları tarafından Arap dili ses çalışmaları sahasında konuşma seslerinin oluşumunu izah etmek için kullanılmış olan ham ses fikrinin temellerini takip etmeye çalışacağız. Bu fikir özetle, göğüsten çıkan nefesin göğüs ve akciğer kaslarının hareket etmesi sonucu ham bir ses oluşturduğunu ve oluşan bu sesin telaffuz organlarının çeşitli bölmelerinde konuşma seslerinin oluşmasını sağlayan bir malzeme olduğunu savunur. Bu düşünceye binaen ilgili bilim adamları harfi, (gerçek veya takdiri) bir boğumlanma yerine yani mahrece dayanan (ham) ses olarak tanımlamışlardır ki bu tanım hem eksik hem de kapalıdır. Ayrıca çalışmamızda bu fikrin Arap dili ve tecvit bilim adamlarının telaffuz işlemini açıklamalarına, konuşma seslerinin oluşumu hakkındaki tasavvurlarına, harfin tanımı ile seslerin mechûr (ötümlü), mehmûs (ötümsüz), şedîd (patlamalı) ve rihv (sürtünmeli) özelliklerinin tanımlarına olumsuz etkisini, ki tecvit ilmi alanında telif edilen kitaplarda etkisi hala görülmektedir, göstermeyi hedefliyoruz. Kanaatimizce ham ses fikri telaffuz işlemini gerçeğe uygun bir şekilde açıklayamamaktadır, zira konuşma sesleri zefir havasından meydana gelir ve gırtlaktan başlayarak dudaklara kadar uzanan telaffuz organlarında oluşur, gırtlakın üst tarafındaki telaffuz organlarından nefesten önce geçen herhangi bir ham ses yoktur. Öte taraftan çalışmamızda modern sesbilim çalışmalarının konuşma seslerinin oluşumu hakkındaki yaklaşımına da yer vereceğiz, bu doğrultuda bazı sesbilimsel tanımları yeniden biçimlendirmeye çalışılacak ve öğrencilerin kolay öğrenmesini sağlamak için tecvit eğitim-öğretim kitaplarında yeni tanımların kullanılmasını teklif edeceğiz. Muvaffakiyet Allah'a aittir.

Anahtar Kelimeler: Ses, ses telleri, nefes, mechur, mehmus.

-
- ¹ Bu makale Mecelletu Ma'hadî'l-İmâmî's-Şâtıbiyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye dergisi, Zilhicce 1428, sayı:4'te yayınlanan 'Fikretu's-Şavti's-Sâzic ve Eşeruhâ fi'd-Dersi's-Şavtiyyi'l-'Arabiyyi' başlıklı çalışmanın çevirisidir.
- * Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (nnihalince@gmail.com).

فكرة الصوت الساذج و أثرها في الدرس الصوتي العربي

الملخص

يتتبع هذا البحث جذور فكرة الصوت الساذج في الدرس الصوتي العربي، التي أخذ بها كثير من علماء العربية والتجويد المتقدمين في تفسير حدوث الصوت اللغوي، وتتلخص في أن النفس الخارج من الصدر يتشكل بفعل حركة عضلات الصدر والرئتين بصورة صوت ساذج يشكّل مادة تتكون منها حروف اللغة في تجاوز أعضاء آلة النطق، وعرفوا الحرف بناء على ذلك بأنه صوت (ساذج) يعتمد على مقطع أي مخرج (محقق أو مقدر)، وهو تعريف لا يخلو من قصور وغموض، ويبيّن الأثر السلبي لهذه الفكرة في تصور علماء العربية والتجويد لعملية النطق، وحدث الصوت اللغوي، وتعريف الحرف اللغوي والصوت المجهور والمهموس والشديد والرخو، مما لا يزال تأثيره ظاهرًا في الكتب المؤلفة في علم التجويد في عصرنا؛ ذلك أن فكرة الصوت الساذج لا تفسر العملية النطقية تفسيرًا يتطابق مع حقيقة الأمر، فالصوت اللغوي يتكون من هواء الزفير ويتشكل حروفًا في أعضاء آلة النطق بدءًا من الحنجرة وانتهاء بالشفيتين، وليس هناك صوت ساذج يسبق مرور النفس في تجاوز أعضاء آلة النطق الكائنة فوق الحنجرة. كما يحاول البحث بيان وجهة نظر الدرس الصوتي الحديث في حدوث الصوت اللغوي، وإعادة صياغة عدد من التعاريف الصوتية في ضوء ذلك، ويدعو إلى الأخذ بها في الكتب التعليمية لعلم التجويد، حتى يسهل فهمها على المتعلمين والله وليّ التوفيق.

الكلمات المفتاحية: الصوت، الوتر الصوتي، النفس، المجهور، المهموس.

Giriş

Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur, güzel akıbet takva ehline, düşmanlık da ancak zalimleredir. Efendimiz Hz. Muhammed'e, ailesine, bütün ashabına ve kıyamet gününe kadar onlara tabi olanlara salat ve selam olsun.

Arap sesbilim geleneği genişlik, çeşitlilik, canlılık ve yenilikle te-meyyüz etmiştir. Bu gelenek, Arap telaffuzunu gizli hata kalıntılarından, yabancılaşmadan ve aksan emarelerinden uzak tutma görevini layıkıyla yerine getirmiş ve bu görevi eda etmeye de devam etmektedir. Kur'an kıraatlerini öğreten çeşitli kurslar, ilim halkaları ve bilim kuruluşları bu-na şahittir.

Gerek filologların yazılarında gerek tecvit ve kıraat ulemasının eserlerinde kendini gösteren Arap dili sesbilim geleneği, çalışma yapıla-

çak ve incelenecek geniş bir alana sahiptir, bilhassa teknolojik araçlar ve modern yöntemler sayesinde sesbilim çalışmalarının ilerlemesinden sonra. Çağdaş araştırmalar bu geleneğin, konuşma seslerinin hususiyetlerini, oluşum biçimini ve seslerin bir araya gelmesiyle meydana gelen değişimleri ortaya çıkarmada özgün bir başarı gerçekleştirdiğini ispat etmiştir.

Arap dili bilginleri ile tecvit bilginlerinin, doğal ses olgusunun yorumlanması ve konuşma seslerinin gerçeğini ortaya çıkarma konusunda ciddi denemeleri olmuştur. Sonraki dönem dil ve tecvit bilginleri ise fizik bilginlerinin ve hekimlerin konuşma seslerinin oluşumu ve çeşitliliğine neden olan faktörler konusunda elde ettikleri verilerden yararlanmışlardır. Öyle görünüyor ki seslerin oluşumu konusunda kesinleşmemiş olan bazı düşünceler sonraki dönem tecvit bilginlerinin çalışmalarına sirayet etmiş ve telaffuz işlemini bütün yönleriyle kuşatan bilimsel bir izah yapmalarına engel olmuştur.

Arap dili ses çalışmalarını en çok karıştıran düşünce ise ham ses düşüncesiydi. Bu düşüncenin gölgesini geç dönem tecvit bilginlerinin yapmış olduğu harf ve ses tanımında, mechûr ve şedîd sesleri ayırt etme konusunda görmek mümkündür. Bu düşünce özetle insan vücudunun içerisinden dışarıya çıkan nefesin göğüs kasları ile ciğerlerin hareket etmesi sonucu konuşma seslerinin oluşumu için malzeme olacak ham bir ses oluşturduğunu savunur, buna binaen de harfi 'hakiki veya takdiri bir boğumlanma yerine dayanan ses' olarak niteleyen tanım yaygınlaşmıştır.

Kuşkusuz ham ses düşüncesi telaffuz işlemine/artikülasyona bilimsel bir yorum getirememekte ve konuşma seslerini anlamaya yönelik sağlıklı bir temel oluşturamamaktadır. Kanaatime göre el-Mukaddimetu'l-Cezeriyye şârihlerinin ve diğer geç dönem tecvit bilginlerinin, sesin tanımı, harfin tanımı, seslerin çeşitlenmesi, mechûr ile şedîd, rihv ile mehmûs seslerin ayırt edilmesi konularında giriştikleri detaylı münakaşaların zayıf kalmasının da sorumlusu bu düşüncedir. Söz konusu halel, Kur'an tilavetinin ve tecvidinin temeli olan konuşma sesleri ile ilgili bilimsel gerçeklerin öğrenci tarafından anlaşılmasına engel teşkil edecek bir biçimde çağdaş tecvit eserlerine de yansımıştır.

Arap dili ve tecvit bilginlerinin eserlerinde telaffuz gerçeği ve telaffuz olgusunun yorumlanması konusunda doğru bir tasavvur inşa etmenin mümkün olduğu telaffuz işlemi ile konuşma seslerine dair bazı gerçeklere rastladım. Bu bilgiler modern sesbilim çalışmalarının verileriyle

de çakışmamakta. Böylece araştırmacı hem Arap dili sesbilim geleneği ile bağı koparmayacak hem de çağdaş çalışmaların bulgularından mahrum kalmayacaktır.

Bu çalışma Arap dili bilginleri ile tecvit bilginlerinin ham ses düşüncesi tasavvurlarını, bu düşüncenin konuşma seslerinin doğasını algılamalarına nasıl yansıdığını, aynı şekilde harfin tanımı ile telaffuz aletinin ürettiği seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörler konularına nasıl etki ettiğini ve çağdaş sesbilim çalışmalarının bu konularla ilgili görüşlerini aşağıdaki başlıklar çerçevesinde sunacaktır.

- 1) Çağdaş sesbilim çalışmalarında konuşma seslerinin üretilmesi ve seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörler.
- 2) Sibeveyh'e göre ses ve nefes.
- 3) Hekimlere göre sesin tanımı ve oluşumu.
- 4) Ham ses düşüncesinin ortaya çıkışı
- 5) Ham ses düşüncesinin tecvit bilginlerine etkisi

Nihayet çalışmanın ulaştığı sonuçların yer aldığı sonuç bölümü.

Çalışmada konuşma seslerinin üretilmesi ve seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörler hakkındaki çağdaş bakış açısını sunmakla başlayarak, erken dönem Arap dili sesbilim çalışmalarını belli bir yöne sevk eden düşünceleri belirli bir ölçüte göre değerlendirme imkânı sağlamaya çalıştım. Daha sonra konunun diğer yönlerini ham ses düşüncesinin tarihsel gelişimini dikkate alarak sunmaya çalıştım.

Bu çalışmanın, konuşma seslerinin doğası hakkında dakik olmayan bir düşüncenin oluşmasına sebep olan tarihsel boyutları açığa kavuşturmasını ve tecvit konulu çağdaş eserlerin ham ses düşüncesinden ve bu düşüncenin etkilerinden kurtarmasını temenni ediyorum. Böylece öğrenciler öğrenmekte oldukları kaideleri daha kolay anlayacak ve telaffuz ettikleri seslerin üretilişine vakıf olacaklardır.

Allah Teâlâ'dan sözlerimde doğruluğa, çalışmalarımdaya faydalı olmaya muvaffak etmesini niyaz ediyorum. Allah'ım, bu çalışmada ve başka çalışmalarda yazdıklarımı senin rızan için yazılardan eyle. Allah'ım, çalışmamdaki doğruları kabul et, hataları ise bağışla, Sen bağışlayıcısın ve merhamet sahibisin.

Prof. Dr. Ğanim Kadduri el-Hamed Tikrit/ Irak 2/ 4/ 2007

Birinci Mesele

Çağdaş Sesbilim Çalışmalarında Konuşma Seslerinin Üretilmesi ve Seslerin Çeşitlenmesini Etkileyen Faktörler

Ham ses düşüncesinin Arap dili ve tecvit bilginlerinin çalışmalarına etkisinin izini sürmek, ses üretme işlemini anlama konusunda belirli bir kıstasın hakemliğine başvurmayı zorunlu kılıyor. Son yıllarda yapılan sesbilim çalışmaları, sesin doğasını anlama konusunda kişisel yorumlara mahal vermeden ve sesin çeşitlenmesini etkileyen faktörlerin tespitinde farklılıkları ortadan kaldıracak şekilde konuşma seslerinin üretim mekânını açıklığa kavuşturmuştur.

İnsan sesinin² ham maddesi zefir havasıdır. İnsan ise hayatta olduğu sürece her durumda nefes alıp vermeyi sürdürecektir. İnsanın sessiz olduğu durumlarda havanın gırtlak ve gırtlığın üzerindeki delikler boyunca uzanan geçiş kanalı açık olur, nefes alış veriş işlemlerinde hava duyulabilen herhangi bir ses oluşturmadan geçer. İnsan ses üretmek istediğinde zefir havasının yolunu kesmek suretiyle konuşma organlarını hareket ettirir ve ses oluşur.

Konuşma seslerinin üretilmesi iki faktöre bağlıdır: birincisi nefes³, yani zefir havası, ikincisi ise mânia, yani havanın geçiş güzergâhında bulunacak bir mânia, bu da nefes yolunu kapatmak ya da daraltmak üzere konuşma organlarını hareket ettirmekle mümkün olur⁴.

Konuşma seslerini üretmek için konuşma organlarından sadece bir tanesinin hareket etmesi yeterli değildir, iki konuşma organının hareket etmesi gerekir. Boğumlanma noktasında ses oluşurken başka organlar da

² Ses: Bir cismin titreşmesi sonucu oluşan doğal bir olgudur. Bir cismin titreşmesi dalgalar biçiminde havaya geçen basınçlı ihtizazların oluşmasına sebep olur, bu dalgalar kulak zarını uyarır, kulak zarının uyanılması ise sesin işitilmesi ve hissedilmesini sağlar (bkz. Bush: Esâsiyyâtu'l-Fizyâ, s.400, ve Dr. Sa'd Abdulaziz Masluh: Dirâsetu's-Sem'i ve'l-Kelâm, s. 18-19). Ses havada yaklaşık olarak saniyede 340m hızla hareket eder (bkz. Bush: Esâsiyyâtu'l-Fizyâ, s.404, ve Malmbourg: 'İlmu'l-Aşvât, s.12). Konuşma sesi ise doğal ses olgusunun bir türüdür, şöyle tanımlanır: Konuşma organlarının hareketi sonucu ihtiyari ve isteğe bağlı olarak oluşan işitsel bir etkidir (bkz. Kemal Bişir: 'İlmu'l-Aşvât, s.119).

³ Nefes: Ağızdan veya burundan çıkan havadır, teneffüs ise: nefes almaktır, akciğeri bulunan bütün varlıklar nefes alır (bkz. İbn Manzur, Lisânü'l-'Arab, 8/122 nefes).

⁴ Bkz. Jean Cantineau, Durûsun fi 'İlmi Aşvâti'l-'Arabiyye, s.19.

eşlik ederek sesin oluşumuna katkıda bulunabilir. Konuşma organı üç ana boşluktan oluşur: ağız boşluğu, burun boşluğu ve yutak (veya boğaz) boşluğu ki bu sonuncusu aşağıya doğru gırtlakta biter. Sesin çeşitlenmesini etkileyen birkaç faktör vardır ki bunların en önemlileri şunlardır:

- 1.Sesin üretimi sırasında ses tellerinin aldığı şekil.
- 2.Konuşma organında nefesin engellendiği yer.
- 3.Boğumlanma yerinde nefesin engellenme keyfiyeti.

Bu üç faktörle ilgili bütün meselelerin açıklanması, çalışmaya ayrılan alanı aşmamızı gerektirmektedir. Bu nedenle sesin üretilmesi işlemi hakkında doğru bir tasavvur oluşturmaya yetecek kadarıyla yetineceğim. Böylece Arap dili ve tecvit bilginlerinin konuya ilişkin düşüncelerini değerlendirmek mümkün olacaktır.

1- Sesin Üretimi Sırasında Ses Tellerinin aldığı Şekil:

Gırtlak birkaç kıkırdaktan oluşur, bu kıkırdaklar soluk borusunun üst kısmında bir kutucuk oluşturur, bu kutucuğun içerisinde çeşitli şekiller alan iki ses teli bulunur, bu şekillerin en önemlisi şu üçüdür⁵:

1.Ayrışma, iki ses teli arasında üçgen biçiminde bir açıklık meydana gelir, bu açıklığa ses yarığı denir. Nefes alıp verme işleminde hava bu açıklıktan geçer, bu geçişin sonucunda herhangi bir ses oluşumu söz konusu değildir. Bu şekil aynı zamanda ses tellerinin mehmûs seslerin telaffuzu esnasında aldığı şekildir.

2.Birleşme, ses telleri birleşerek boşluğu kapatır, fakat bu kapanış aralarından zefir havasının geçmesine mani değildir, bu da tellerin çok hızlı bir şekilde açılıp kapanmasına sebep olmaktadır. Bu ameliyenin sonucu art arda hızlı hareket eden dalgalar oluşmakta ve mechûr seslerin oluşumuna eşlik eden gırtlak sesini meydana getirmektedir⁶. Bu dalgalar

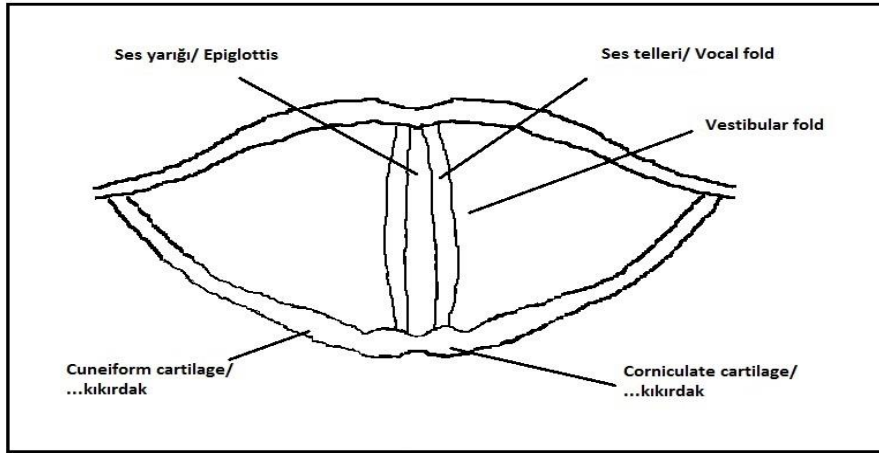
⁵ Bkz. Mahmud es-Sa'ran: 'İlmu'l-Luğa, s.114, ve Abdurrahman Eyyub: Aşvâtu'l-Luğa, s. 57, ve Sa'd Abdulaziz Masluh: Dirasetu's-Sem'i ve'l-Kelam, s.107, ve Kemal Bişr: 'İlmu'l-Aşvât, s.136.

⁶ Mechûr ve mehmûs sesleri, telaffuz esnasında kulaklarını kapatmak suretiyle ayırt edebilirsin, ses tellerinin dalgalanması sebebiyle tınlamanın eşlik ettiği sesler mechûr, tınlamanın eşlik etmediği sesler ise mehmûstur. Mechûr olan sesler: ذ ظ ز د ض ج ... v.d., mehmûs olan sesler ise ث س ش ت ك ...v.d. (bkz. İbrahim Enis: el-Aşvâtu'l-Luğaviyye, s.20).

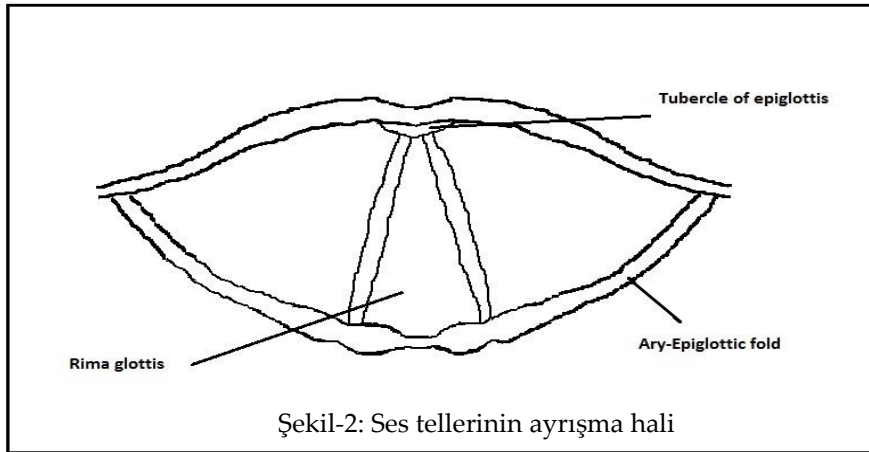
erkeklerde ortalama saniyede 100-150 dalga iken kadınlarda saniyede 200-300 dalga olabilmektedir.

3.Ses tellerinin sıkıca kapanması, bu halde iken hava bir an için hapsedilir sonra teller birbirinden ayrılınca hava birden dışarıya fırlayarak bir patlama sesi oluşturur, bu ses hemze sesi ve ona benzeyen diğer sesler olabilir.

Aşağıdaki şekil ses tellerinin ayrışma ve birleşme halinde aldığı görüntüyü göstermektedir:

Şekil-1: Ses tellerinin birleşme hali

Şekil-2: Ses tellerinin ayrışma hali

1- Konuşma Organında Nefesin Engellendiği Yer

Konuşma sesleri sadece havanın gırtlakta bulunan ses yarığından geçmesi ile üretilemez. Mechûr seslerin oluşumuna eşlik eden ses tellerinin titreşimi ya da mehmûs seslerin telaffuzuna eşlik eden ses tellerinin ayrışması olayları ise gırtlakın yukarısında bulunan konuşma organlarının birçok aktivitesinden meydana gelen mürekkep bir işlem olan ses üretme işleminin sadece bir parçasıdır.

Telaffuz organları nefesin yolunu kesmek üzere telaffuz sisteminin çeşitli bölgelerinde hareket edebilir. Bu yol kesme olayı sesin oluşmasına sebep olur ve sesin üretildiği yere mahreç denir⁷. Arap dili seslerinin mahreçleri çok çeşitlidir⁸, boğaz boşluğunda altı sesin (ء-ه-ع-ح-غ-خ) üretildiği üç mahreç, ağız boşluğunda ise on sekiz sesin (ق-ك-ج-ش-ي-) üretildiği on mahreç, dudakların ürettiği dört ses (ض-ل-ن-ر-ت-د-ط-س-ص-ز-ث-ذ-ظ) üretildiği on mahreç, burun boşluğunda ise gizli nûn'un üretildiği bir mahreç vardır⁹.

2- Nefesin Engellenme Keyfiyeti

Telaffuz sisteminde bulunan telaffuz organlarının yukarıdaki paragrafta işaret edilen bölgelerde aldığı şekillerin çeşitli olması seslerin çeşitli olmasına ve işitme duyusunda hissedilen tınlarının farklı olmasına sebep olmaktadır. Seslerin boğumlanma yerlerinde/mahreçlerinde oluşmasını etkileyen en önemli faktör engelin miktarı ya da mahrecin açıklık derecesidir¹⁰.

⁷ Bir sesin mahrecini o sesi vasıl hemzesinden sonra sükunlu olarak telaffuz ederek belirleyebilirsin, sesin kesildiği yer o sesin mahrecidir (bkz. El-Halil, el-'Ayn, 1/47, ve İbn el-Cezeri, en-Neşr 1/199).

⁸ Ahmed Muhtar Ömer, Dirâsetu's-Şavti'l-Luğaviy, s. 92-97, ve el-Medhal ilâ 'İlmi Aşvâti'l-'Arabiyye, s. 63-65.

⁹ Bu taksim Sibeveyh'in görüşüne göredir (bkz. El-Kitâb, 4/433). Erken ve geç dönem bilginlerden lâm, râ ve nûn seslerini tek mahreçte oluştuğunu varsayarak mahreçlerin tamamının on dört olduğunu kabul edenler de vardır. Geç dönem bilginleri yeni dâd sesini (د ت ط) seslerinin mahrecine dâhil ederler. Mahreçlerin ayrıntılarına girmek ve konuyla ilgili erken ve geç dönem bilginlerin görüşlerini aktarmak bu makalenin konusu değildir.

¹⁰ Bkz. Ahmed Muhtar Ömer, Dirâsetu's-Şavti'l-Luğaviy, s. 97-102, ve el-Medhal ilâ 'İlmi Aşvâti'l-'Arabiyye, s. 65-67.

Sesler bir de mahrecin açıklık derecesine göre ünsüz (veya câmid/consonant) ve ünlü (veya zâib/vowel) olmak üzere ikiye ayrılır. Mahreç geniş, nefesin geçiş kanalı açık ve sesin oluşumuna cüzî bir daralmadan başka bir şey eşlik etmiyorsa bu ses zâib ya da ünlüdür, üç uzatma sesi böyledir. Harekeler de bu uzatma sesleri gibidir zira uzatma seslerinin bir parçası sayılırlar. Şayet nefesin geçtiği kanal kapatılır ya da duyulur bir sürtünme gerçekleştirecek şekilde daraltılırsa oluşan sese câmid veya ünsüz denir, yukarıda zikredilen konuşma seslerinin dışında kalan seslerin tamamı ünsüz seslerdir. Vâv ve yâ seslerinin harekeli olduğu ya da bu iki sesin öncesinde kendi cinslerinden olmayan bir hareke olmak kaydıyla harekesiz olduğu durumlarda bu iki harf ünsüz harflerden addedilir. Fakat her hâlükârda dil ile üst damak arasındaki boşluk diğer ünsüzlere göre daha geniştir.

Câmid (ünsüz) sesler mahrecin açıklık derecesine göre üç kısma ayrılır, bunlar:

1.Şedîd veya patlamalı ünsüzler, telaffuz sisteminin iki telaffuz organı birleşir ve nefesi bütünüyle hapsedtikten sonra ayrılırsa şedîd sesler meydana gelir. Arap dilindeki (ب ت د ط ج ك ق ء) seslerinin telaffuzu böyledir, bu seslere günümüzde bazı Kur'an tilaveti icracılarının telaffuz ettiği zâd sesini de ilave edebiliriz.

2.Rihv veya sürtünmeli ünsüzler, nefesin yolunu kesen engel nefes yolunu kapatarak değil de havanın sızmasını sağlayacak dar bir geçit bırakarak kanalı daraltması halinde rihv sesler oluşur. (ف، ث ذ ظ، س ص ز،) (ش، غ خ، ع ح، هـ) sesleri böyle telaffuz edilir.

3.Şedîd ve rihv arası veya mâyi/akıcı sesler, nefesin yolunu kesen engel nefes yolunu kapatır da hava bir başka yerden sızarsa bu sesler oluşur. (م، ن، ل، ر،) sesleri böyle telaffuz edilir. Bazıları bunlara ayn sesini de ekler. Konuyla ilgili detaylar çalışmamızın alanı dışındadır.

Telaffuz sisteminin nefesi engellemesine ilişkin başka keyfiyetler de vardır, seslerin çeşitlenmesini etkileyen bu keyfiyetlerden bazıları:

1.Bazı dil ucu seslerinin telaffuzu sırasında dil kökünün de üst damağa doğru kalktığı olur, bu durumda sesler itbak özelliği kazanır, bu özelliğin karşıtı ise infitahtır ki dil kökü bu özelliğe sahip seslerin telaffu-

zu sırasında üst damağa doğru kalkmaz. Mutbak (itbak özelliğine sahip) sesler dört tanedir (ظ ط ص ض).

2.Çoğu Arap seslerinin telaffuzu sırasında nefes ağızdan sızar, nun ve mim sesleri hariç, zira bu iki sesin telaffuzu sırasında yumuşak damak ve küçük dil aşağıya doğru alçalır ve ses burun boşluğundan geçer, böylece bu seslere burunsal veya genzel denir.

3.Bazı sesler oluşumu sırasında özel tınılar üretecek bir biçim alır, böylece kendine has ses özellikleri kazanır. Safir sesleri (س ص ز), istilâ sesleri (ظ ط ص ض ق غ خ), mükerrer ses (râ), münharif ses (lâm), mütefeşşî ses (şîn), kalkale sesleri (ق ط ب ج د) ve lîn seleri (و ي) bunlardandır.

Bir sesi nitelemek için o sesin mahrecini belirlemek yeterli değildir, onun ses özelliklerine de bakmak gerekmektedir. Bu çalışmada mahreç ve sıfatlar konusunu genişletmeye gerek olmadığını düşünüyorum. Anlattıklarımın okuyucuya sesin üretim mekaniği ve seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörler hakkında yeterli bir fikir verdiğini düşünüyorum. Geç dönem fonetik araştırmacıları konuyu yukarıda ele aldığım biçimde incelemişlerdir ki ulaştıkları sonuçlar bakımından birçok detayında erken dönem Arap dili ve tecvit bilginlerinin bulgularıyla hemen hemen aynıdır. Ayrıldıkları bazı hususlara gelince çalışmamızın amacı da bu konuyu aydınlatmaya çalışmaktır.

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde aşağıdaki hususları göz önünde bulundurmak önemlidir:

1.Konuşma sisteminin organları zefir havasının yolunu keser ve bu işlem nefesin geçiş kanalını daraltma veya kapatmayla sonuçlanırsa konuşma sesleri oluşur.

2.Sesin telaffuzu sırasında ses telleri titreşirse ses mechûr olur, sesin oluşumu sırasında ses telleri titreşmediğinde ise ses mehmûs olur.

3.Konuşma sisteminin organları tarafından nefesin engellenmesi işlemi mahrecin bir süre kapatılıp sonra nefesin salıverilmesi biçiminde gerçekleşirse ses şedîd veya patlamalı, nefesi hapsedmeyecek şekilde mahreci daraltma biçiminde gerçekleşirse rihv olur. Şayet nefes sesin mahrecinde hapsedilir de mahrecin dışında bir yerden sızarsa şedîd ile rihv arası bir özelliğe sahip olur.

Şedîd olan bir ses mechûr da olabilir (ب ج ض) seslerinde olduğu gibi, mehmûs da olabilir (ت ط ك ق) sesleri gibi.

Rihv olan bir ses mechûr olabilir (ذ ظ ز ي و غ ع) seslerinde olduğu gibi, mehmûs da olabilir (ف س ص ش ح خ ه) sesleri gibi.

Şiddet ve rihvet arasındaki seslerin tamamı ile uzatma ve hareke sesleri olan zâib (ünlü) sesler mechûrdur.

Bu sunumda cehr ve hems özellikleri ile şiddet, rihvet ve tavassut özelliklerinin net bir şekilde ayrıldığını görebilirsin. Geç dönem bilginlerin nezdinde söz konusu kavramlar karışık veya kapalı değildir. Tabii ki bu netlik mechûr ve mehmûs seslerin üretiminde ses tellerinin fonksiyonunun keşfedilmesiyle mümkün olmuştur, aynı şekilde şedîd ve rihv seslerin üretim biçiminin belirlenmesi de kapalılığı ortadan kaldırmıştır.

İkinci Mesele

Sîbeveyh'e Göre Ses ve Nefes

Sîbeveyh (ö.180h) *el-Kitâb'*ın son bölümü olan İdğam bölümünde¹¹ Arap dili sesbiliminin temelini atmış, sesbilime ilişkin düşüncelerini ifade etmek üzere kullandığı kavramlar ise literatüre yerleşerek sonraki dönemler de kullanılmaya devam etmiştir. Burada konumuzu ilgilendiren husus, Sîbeveyh'in konuşma seslerinin üretim mekaniği konusundaki bakış açısını belirlemek olacaktır. Sîbeveyh'in kullanmış olduğu 'ses' ve 'nefes' kavramlarının izini sürmenin konuyu açıklığa kavuşturacağını düşünüyorum. Bu sayede sonradan ortaya çıkan ham ses fikrini müzakeretme zeminini hazırlamış olacağız.

Kuşkusuz Sîbeveyh seslerin üretim mekaniği ve çeşitleniş keyfiyeti konularını doğrudan ele almamıştır, fakat seslerin mahreç ve sıfatları ile idğam olgusu konularını incelemesi onun sesin üretim işlemi hakkındaki düşüncelerini açığa çıkarmaktadır.

Sîbeveyh idğam bölümünün başında Arap harflerinin sayısından bahseder ve bu harflerin temelde yirmi dokuz olduğunu bildirir. Temelde yirmi dokuz olan harflerin tali seslerle birlikte otuz beş olduğunu, dahası tali olan fakat pek hoş bulunmayan harflerle birlikte kırk ikiye

¹¹ El-Kitâb, 4/431-485.

ulaştığını söyler¹². Sîbeveyh'in kullandığı 'harf' kavramının burada yazıya aktarılan sembol değil de konuşma sesleri olduğu gayet açıktır. Sîbeveyh harf ve harfler kavramını bu manada çokça kullanmıştır, aynı şekilde harflerin isimlerini onların ses yönlerini ifade etmek üzere kullanmıştır.

Sîbeveyh'in 'ses', 'nefes' ve 'sesin havası' gibi kavramları harflerin ses bileşenlerini ifade etmek üzere kullandığı araştırmacıların dikkatinden kaçmamaktadır. Buna rağmen diyebiliriz ki Sîbeveyh 'harf' kavramını 'ses' kavramının eşanlamlısı olarak kullanmamıştır, bunu söz konusu kavramların geçtiği metinleri dikkatle incelediğimizde rahatlıkla görebiliriz.

Sîbeveyh 'ses' kavramını 'nefes' kavramından daha fazla kullanmış, 'sesin havası' kavramını ise birkaç kez kullanmıştır.

Nefes kavramına gelince, Sîbeveyh bu kavramı mechûr ve mehmûs seslerin tanımında kullanmıştır. Sîbeveyh şöyle der: "Mechûr ise: boğumlanma yerinin tam olarak kapatılması ve kapatma olayının sonlandırılmasına kadar nefesin geçişinin engellendiği harftir, kapatma olayı sonlandırıldığında ses kanaldan geçer... Mehmûsa gelince: nefesin geçişine izin verecek biçimde boğumlanma yerinin yumuşakça kapatıldığı harftir..."¹³.

Sîbeveyh 'nefes' kavramını başka bir yerde kullanmamış olabilir, fakat 'ses' kavramını çokça kullanmıştır. Bu kavramı şedîd ve rihvin tanımında kullanan Sîbeveyh şöyle der: "Harflerin bir kısmı şedîddir, yani sesin mahreçten geçişini engelleyen harflerdir, bir kısmı da rihvidir, (الطس) /at-*tass*) veya (انقض) /enqaḍ) kelimeleri ve benzerlerinde görüldüğü üzere¹⁴ dilersen sesin geçişine izin verirsin"¹⁵.

Bu kavramı seslerin diğer özelliklerini açıklamak için de kullanmıştır. Kimi zaman (sesin havası) diyerek hava kelimesiyle tamlama şeklinde kullanmıştır. Konuyla ilgili sözlerini gereksiz yerleri hafzederek aktarmakta yarar var, Sîbeveyh şöyle der:

¹² El-Kitâb, 4/431-432.

¹³ El-Kitâb, 4/434.

¹⁴ Kelimelerin sonundaki harflerin sükunlu okunuşu kastediliyor (çevirenin notu).

¹⁵ El-Kitâb, 4/434-435.

“Harflerden bir kısmı münhariftir, bu harf şedîd olmasına rağmen ses geçişini tamamlar (hapsedilmez), bunun sebebi sesin geçişi sırasında dilin kıvrık vaziyette olması ve şedîd seslerin aksine engellenmemesidir. Bu harf lâmdir. Dilersen sesi uzatabilirsin, ama rihiv harfler gibi de değildir çünkü dilin ucu yerinden ayrılmaz ve ses de lâm’ın boğumlanma yerinden yani dilin incelendiği uç kısmın kenarlarından çıkmaz.

Bir kısmı ise şedîd olmakla birlikte sesin hapsedilmeksizin geçtiği harflerdir, çünkü bu ses burundan çıkan genzel bir sestir, ve sen o sesi dilini harfin yerinden ayırmaksızın burnundan çıkarırsın. Zira burnunu elinle kapatacak olursan ses geçmez, bu harfler nûn ve mîm harfleridir.

Bazıları da mükerrer harftir, o da şedîd olmasına rağmen tekrarlanma (mahrecin peş peşe kapanıp açılması) ve lâm’a doğru kayması sebebiyle sesin hapsedilmeden geçtiği harflerdendir. Böylece rihiv harfler gibi sesin geçmesi için mahreçten uzaklaşmış görünmektedir. Tekrarlanma olmasaydı sesin geçmesi mümkün olmayacaktı. Bu harf râ’dır.

Bazıları da leyyindir, vâv ve yâ gibi. Çünkü bu ikisinin mahreci sesin havasına diğer harflere nazaran daha geniş bir alan sağlar...

Hâvî olan sesler ise sesin havasını vâv ve yâ harflerinin mahreçlerinden daha geniş bir alandan geçirir...

Bir kısmı da mutbak ve munfetih harflerdir... Dilini bu dört harfin yerine koyduğunda dilin, yukarıdaki üst damak boyunca yükselerek kapanmaya yakın bir hal aldığını görürsün, dilini bu harflerin yerine koyduğunda ses harfin yerine kadar üst damak ile dil arasında mahsur kalır.

Dâl, zây ve benzeri harflere gelince, ses, dilini bu harflerin yerine koyduğun zaman mahsur kalır¹⁶...”.

Sîbeveyh’in mechûr sesin tanımını yaparken kullandığı “nefesin geçişinin engellendiği” ifadesinin muradı tam olarak anlaşılmamaktadır. Zira nefes’in sözcük anlamı ağızdan ya da burundan çıkan havadır¹⁷, mechûr olsun mehmûs olsun bütün seslerle birlikte geçer, aksi halde ses oluşamaz. Sîbeveyh nefes kelimesiyle yukarıda örnek olarak verdiğimiz metinlerde kullanılan ‘sesin havası’ ifadesini kastetmiş olabilir yahut ileride üzerinde duracağımız bir başka yerde kullandığı mechûr seslere

¹⁶ El-Kitâb, 4/435-436, ayrıca bkz. 4/176.

¹⁷ Lisânu’l-Arab, 8/122 (nfs).

eşlik eden 'göğüs sesi' anlamını murad etmiş olabilir. Bu kapalılık nede niyle bir kısım çağdaş araştırmacı Sîbeveyh'in mechûr ve mehmûs tanımları üzerinde durarak 'boğumlanma yerinin tam olarak kapatılması' ve 'nefesin geçişinin engellenmesi' ifadelerinin anlamını modern sesbilim çalışmalarının mechûr ve mehmûs tanımlarından yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır¹⁸.

Sîbeveyh'in konuşma seslerinin gerçeği hakkındaki tasavvurlarını anlamaya ve Sîbeveyh'e göre ses ve nefes kavramlarının delaletini açığa çıkarmaya yardımcı olacak hususlardan birisi de 'göğüs sesi' ifadesini kullandığı bazı sözlerini mercek altına almaktır. Sahip olduğu ilmi değer ve öneme rağmen Sîbeveyh'in bu sözleri araştırmacıların ilgisine mazhar olamamıştır.

Sîbeveyh vakf bölümünde şöyle der: "Bil ki boğumlanma yerinde basınca maruz bırakılan katışık harfler vardır, bu harflerde vakıf yaptığında harfle birlikte bir sescik çıkar ve dil bulunduğu yerden ayrılır, bunlar kalkale harfleridir... Bu katışık harflerden öyleleri vardır ki vakıf yaptığında harfle birlikte nefih/üfürmeye benzer bir şey çıkar, bu harfler öncekiler kadar basınca maruz kalmamıştır, bunlar: zây, zâ, zêl ve zâd harfleridir. Çünkü bu harfler göğüs sesiyle birlikte çıktıklarında göğüs sesinin sonu sıvışır, ön dişlerin arasından geçebilmiştir çünkü orada menfez bulmuştur, böylece nefih/üfürmeye benzer bir şey duyulur... Mehmûs harflere gelince vakf halinde hepsi nefihlidir/üfürmelidir, çünkü onlar teneffütle birlikte çıkar göğüs sesiyle değil..."¹⁹.

Sîbeveyh'in sözlerindeki yeni unsur 'göğüs sesi' ifadesidir. *El-Kitâb*'da bu ifadenin muradını açıklayan bir bilgi zikredilmemiş ve bu ifade tetkikime göre sadece burada kullanılmıştır. Fakat Sîrâfî (ö.368h) *Şerhu'l-Kitâb*'da Ebu'l-Hasen el-Ahfeş'in hocası Sîbeveyh'ten naklettiği bir konuşmaya yer verir, bu konuşmada göğüs sesi ifadesinin anlamı açıklanmakta ve 'ağız sesi' kavramının karşıtı olarak ele alınmaktadır. Bu konuşmanın bazı bölümlerini nakletmek uygun olacaktır.

Sîrâfî şöyle anlatır: "Ebu'l-Hasen el-Ahfeş dedi ki: Sîbeveyh'e mechûr ile mehmûs'u nasıl ayıracağımı sordum o da şöyle dedi: ...mechûr ile mehmûsu ayıran şey, mechûru ancak göğüsten gelen sesin

¹⁸ Bkz. İbrahim Enis: *el-Aşvâtu'l-Luğaviyye*, s.124, Abdussabur Şahin: *Fi't-Ta'avvuri'l-Luğavi*, s.230-237.

¹⁹ *El-Kitâb*, 4/174-175.

karışmasıyla belli edebilmendir, mechûrların tamamı böyledir sesleri göğüsten çıkar... mehmûs seslere gelince onların sesleri mahreçlerinden çıkar, bu da sesin nazikçe itilmesine²⁰ sebep olur, bu seslerin üretiminde mahrece yapılan baskı mechûr seslerde olduğu kadar değildir, bunun sonucu olarak ses ağızdan zayıf çıkar. Bunun delili ise bu harfleri (mehmûs) gizlemek istediğinde fısıldarsın fakat mechûr seslerde bunu yapamazsın, شخص /şahs dediğinde bu harfleri nazikçe iten şey ağız sesidir..."²¹.

Sîbeveyh'in *el-Kitâb'* da söyledikleri ile Sîrâfî'nin şerhinde kendinden naklettiklerini bir araya getirdiğimizde Sîbeveyh'in konuşma seslerinin üretimi konusundaki düşüncelerine ulaşabiliriz. Buna rağmen bu düşüncenin bazı yönleri daha fazla açıklamaya ihtiyaç duyabilir. Yine de temel düşünce artık açıktır, zira Sîbeveyh'e göre sesin hammaddesi havadır, bunu sesin havasından bahsettiği konuşmalarından çıkarmak mümkündür. Sonrasında ise sesler iki ana kısma ayrılır:

1) Göğüs sesiyle çıkan sesler, ya da göğüsten çıkan sesin karıştığı sesler, bunlar mechûr seslerdir. Kuvvetle muhtemeldir ki Sîbeveyh'in göğüs sesi dediği şey ses tellerinin titreşmesiyle meydana gelen gırtlak sesidir.

2) Mahreçlerinden çıkan sesler, bu sesleri nazikçe iten ise göğüs sesi değil ağız sesidir. Bunlar da mehmûs seslerdir.

Sonrasında mechûr ve mehmûs sesler şu kısımlara ayrılır:

1) Sesin geçişini engelleyen şedîd sesler, bu da nefesin mahreçte hapsedilmesiyle meydana gelir.

2) Sesin mahreçten geçişini engellemeyen rihv sesler.

3) Şedîd ve rihv arasındaki sesler, ki bu sesler nefesin mahreçte engellenmesi konusunda şedîd sesler gibidir, fakat sesin havası başka bir yerden menfez bularak geçiş yapar. Münharif, mükerrer ve burunsal/genzel sesler böyledir.

²⁰ Nazikçe itmek olarak çevirdiğimiz kelimenin orijinali (أزجى), yazar bu kelimenin anlamını şöyle açıklar: إذا دفعه برفق: أزجى الشيء إزجاءً وزجاءً ترجيةً: (bkz. Lisânu'l-Arab, 19/73 زجا).

²¹ Şerhu Kitâbi sîbeveyh 6/461, anekdotu İbrahim Enis: el-Aşvâtu'l-Luğaviyye, s.121'de, Henri Fleisch: el-'Arabiyyetu'l-Fuṣḥâ, s.199'da, ed-Dirâsâtu's-Şavtiyyetu 'İnde 'Ulemâ 'i't-Tecvîd, s.114'te nakletmişlerdir.

Sîbeveyh'in göğüs sesi ve ağız sesi düşüncesi Arap dili bilginleri nezdinde bir yankı bulmamış, onun yerine mezkur nefesin geçişinin engellendiğinden söz eden²² mechûr tanımına sarılmışlardır. Bazı bilginler ise Sîbeveyh'in mechûr, mehmûs ve şedîd tanımlarında değişiklikler yapmışlardır. Tıpkı el-Mukteḍab isimli eserinde el-Müberred'in yaptığı gibi, Sîbeveyh'in tanımının aksine mechûr sesin tanımında 'ses' kelimesini, şedîd sesin tanımında 'nefes' kelimesini kullanmıştır. El-Müberred şöyle der:

"Bazı harfler nefesle birlikte geçen harflerdir, bunlara rihv denir.

Bazıları ise nefesin geçişini engeller, bunlara da şedîd denir.

Bazıları dilde tekrarladığın vakit sesin geçmesini sağlar, bunlara mehmûs denir.

Bazıları ise tekrarladığın vakit ses kalakalır, bunlara da mechûr denir"²³.

Şemir b. Hamdeveyh el-Herevî (ö.255h) Sîbeveyh'in göğüs sesi düşüncesini mechûr ve mehmûs seslerin tanımında kullanan tek isimdir²⁴. Şöyle der: "Hems, sesin göğüs derinliğinde bir uzantısının olmaması ve ağızda fısıldanmasıdır... Hems ve hemîs göğüs sesinin karışmadığı sesin ağızda hissedilmesidir, telaffuzunda avaz yoktur, fakat ağızda fısıldanan bir sestir, sır gibi"²⁵.

Sîbeveyh'ten sonra gelen Arap dili ve tecvit bilginleri arasında mechûr ve mehmûs tanımlarından nefesin engellenmesi ve geçmesinin yer aldığı kapalı olan kısmı yayılmıştır. Bu tanımlardan göğüs sesi ve ağız sesi ifadelerinin yer aldığı açık olan kısım ise unutulmuştur. Bu durum ham ses düşüncesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve sonrasında bilginler bu iki kavramın tanımında kararsızlık yaşamışlardır.

Üçüncü Mesele

Sesin Tanımı ve Hekimlere Göre Sesin Oluşumu

Tabii bir olgu olması itibariyle sesle ilgili çalışmalara Müslüman filozofların da katkısı olmuştur, Ebu Ali İbn Sina (428h) da bu çalışmalardan olan *Esbābu Hudūsi'l-Ḥurūf* isimli risalesini yazmıştır. Bazı müellifle-

²² Bkz. İbn es-Serrâc: el-Usûl, 3/401, İbn Cinnî: Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb, 1/69.

²³ El-Mukteḍab, 1/194.

²⁴ İbn Cinnî bunu Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb'da nakleder, 1/73.

²⁵ Lisānu'l-'Arab, 8/137 (hms), el-Ayn'da (4/10) şu ifade geçer: "Sesi ağızda hissetmek".

rin hekimler adını verdiği bu filzofların çalışmaları bilhassa son dönem tecvid bilginlerinin ses ve harf tanımlarını etkilemiştir, dahası bu çalışmalar ham ses teorisinin ortaya çıkmasına da öncülük etmiş olabilir. Bu sebeple hekimlerin ses ve sesin oluşumu hakkındaki görüşlerine değinmek faydalı olacaktır, tabii ki ulaşabildiğim çalışmalar arasından.

Konuyla ilgili görebildiğim en eski görüş Ebu Nasr el-Farabi'ye (339h) ait olan *el-Mūsikā'l-Kebīr* eserindeki şu sözleridir: "İnsan sesi, havanın boğazdan geçmesi ve boğazın bölmelerindeki kıvrımları ile ağız ve burun bölmeleri gibi havanın geçtiği diğer organların bölmelerine vurmasıyla meydana gelir.

Bu hava insanın, kalbini rahatlatmak için dışarıdan ciğerlerine ve göğsüne çektiği sonra ısınınca dışarıya attığı havadır.

İnsan nefes aldığı bu havayı dışarıya birden ve nazikçe atarsa hissedilir bir ses meydana gelmez. Kişi bu sesi ciğerlerinde ve boğazın alt kısımları çevresinde bir süre hapsedtikten sonra ağır ağır ve kesintisiz bir biçimde dışarıya sızdırır ve ses boğazın çukurunda sıkıştıktan sonra boğazın bölmelerine çarparak bir nağme meydana getirir ki üflemeli çalgıların içerisinden geçen havanın yaptığına benzer bir nağmedir bu. Kişi havanın yolunu daraltırsa nağme daha tiz, genişletirse daha ağır/tok olur, ...bu sanatta, belirli nesnelere durumlarını seslerin bu yönlerini dikkate alarak tek tek ele almaya ihtiyaç yoktur"²⁶.

İhvan-ı Safa'nın risalelerinde 'İşitme gücünün sesi algılayış keyfiyetine dair bölüm', konu hakkında şu ifadeler yer verilir: "Ses işitme gücünün keyfiyetine gelince bil ki, kardeşim, hayvani ve hayvani olmayan olmak üzere sesler iki türdür, hayvani olan da mantıklı ve mantıksız

²⁶ Kitābu'l-Mūsikā el-Kebīr, s.1066, Farabi (el-Hurūf) isimli eserinde de harfleri meydana getirme bahsini ele almış ve şöyle demiştir: "Açıkça görünmektedir ki bu sesler teneffüs edilen havanın boğazın bir bölmesine veya bölmelerine, boğazın bölmelerinde bulunan bir şeye, burnun iç kısmına ya da dudaklarına vurmasıyla meydana gelmektedir ve bu organlar teneffüs edilen havayla vurulan organlardır, ilk vuran ise havayı ciğerlerden ve boğaz boşluğundan başlayarak boğazın uç kısmına, ağız, burun ve dudaklara yakın olan kısma doğru sevk eden güçtür, sonra dil bu havayı karşılar ve onu ağzın iç kısım bölmelerinin bir parçasına, diş diplerinin ya da dişlerin bir parçasına iter ve itilen hava ile parça arasında bir vurma olayı gerçekleşir. Dilin havayı sıkıştırarak vurma olayını gerçekleştirdiği her parçanın bulunduğu yerde sınırlı bir ses meydana gelir ve dil bunu ağzın içinde havayla bir parçadan diğerine aktarır, böylece art arda gelen sınırlı sesler oluşur". (ayrıca bkz. Adnan Muhammed Selman: Nahiv ve Sarf Üzerine İncelemeler s.150)

olmak üzere iki türdür, mantıksız olan konuşmayan hayvanların²⁷ sesleridir, mantıklı olan ise insan sesidir, o da delalet eden ve etmeyen olmak üzere iki türdür, ağlamak, gülmek ve bağırarak delalet etmeyen seslerdir, kısaca alfabede karşılığı olmayan bütün sesler denebilir.

Delalet eden seslere gelince, alfabede karşılığı olan bütün söz ve konuşmalardır. Bütün bu sesler havada parçacıkların çarpışmasından oluşan *vurma* hareketinden ibarettir. Havanın son derece latif bir cisim olması, cevherinin hafif ve parçalarının hızlı hareket ediyor olması sebebiyle cisimlerin içinden geçebilmektedir. Bir cisim başka bir cisme çarpınca hava bunların arasından sızar ve birbirini iterek bütün yönlere doğru dalgalanır, bu hareketinden dairesel bir şekil oluşur ve camcının üfürmesiyle şişenin genişlediği gibi genişler, bu şekil genişledikçe hareketi zayıflar ve yok olur.

O mekana yakın bir yerde bir insan veya kulağı olan bir varlık bulunursa, havanın devinmesiyle dalga halinde ilerleyen ses kulağından girer ve beynin arka kısmında bulunan kulak yoluna ulaşır, bu hava orada da dalga halinde devam eder ve böylece işitme gücü bu devinimi ve değişimi algılar²⁸.

Ebu Ali İbn Sina (428h) da *Esbābu Ḥudūsi'l-Ḥurūf* isimli risalesinde sesin tanımı, oluşum sebepleri ve çeşitliliğini etkileyen faktörlerden bahsetmiştir. Söylediklerinden bazıları şöyledir: “Birinci bölüm sesin oluşumu hakkındadır ki değerlendirmem şöyledir: sesin oluşumunun yakın sebebi, kaynağı ne olursa olsun, sesin bir defada süratle ve kuvvetle dalgalanmasıdır...(sesin) vurma hareketinden kaynaklanması durumunda, vurucu cismin kuvvetle ve süratle cereyan ettiği alanda sıkışan havanın bir çıkış yeri bulması sebebiyle, sökme/koparma hareketinden kaynaklanması durumunda ise, koparılan cismin kopma anında havadan yoksun kalan tarafın ittiği havayı sıkıştırması sebebiyle dalga oluşur. Her iki durumda da uzaktaki havanın uyum sağlaması dalgalanmaya ve o mekandaki koparılan cismin şekline bağlıdır. Vurma hareketinden kaynaklanan dalgalar koparma hareketinden kaynaklanan dalgalara göre

²⁷ Fasih kullanımda doğru olan ‘غير الناطقة’ yerine ‘الغير ناطقة’ olmasıdır (metnin orijinal ibaresine atfen, ç.n.).

²⁸ Rasāilu İhvānī's-Şafā, 1/188-189

daha fazla yayılır. Sonra bu dalga kulak yolundaki hareketsiz havaya oradan da kulak yolunun yüzeyindeki sınırlara ulaşır"²⁹.

Yine şöyle der: "İkinci bölüm: harflerin oluşum sebebi hakkında: dalganın kendisi sesi ayırır, dalganın durumu ise, parçalarının yakınlığı, bitişikliği, ayrışıklığı ve kopukluğu gibi, tizliğini ve tokluğunu belirler. Tizliği ilk iki vaziyet, tokluğu ise son ikisi meydana getirir. Sesin geçiş güzergâhındaki mahreçlerde meydana gelen biçimleri açısından dalganın durumu ise harfi meydana getirir.

Harf sesin arızı bir biçimdir, tizlik ve tokluk bakımından benzeri olan diğer seslerden işitme vasıtasıyla ayırt edilir"³⁰.

İbn Sînâ'nın sözlerinde ses ile harfi ayırt ettiği açıkça görülmektedir. Zira dalgalanma sesi, dalganın geçiş güzergâhındaki mahreçlerde meydana gelen çeşitli biçimleri ise harfi meydana getirmektedir. Bu nedenle harfi şöyle tarif eder: sesin arızî bir biçimdir. Öyle görünüyor ki İbn Sînâ'nın ses ile harfi birbirinden ayırması el-Fahru'r-Râzî'nin (ö.606h) harf konusunda şu soruyu sormasına sebep olmuştur: "Sesin aynı mıdır, yoksa sesin bir biçimi olup sesin gayrı mıdır"³¹. Kanaatimce ham ses düşüncesinin ortaya çıkmasına sebep olan da bu harf ile sesi birbirinden ayırma fikridir. Allah'ın izniyle bu konuyu bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alacağız.

El-Fahru'r-Râzî tefsirinin girişinde harf ve sestən bahseder. Konuyla ilgili söylediklerinden bazıları şöyledir: "Kuşkusuz canlılarda sesin oluşması göğüsten nefesin çıkması sebebiyledir... yine şüphesiz bu harfler sesin parçalanması sonucu oluşmaktadır, harflerin boğazda, dilde, dişlerde ve dudakta özel çıkış yerleri vardır"³².

Bir başka yerde sesin tanımı, sesin oluşum sebebi, harfin tanımı ve sesle ilişkisinden bahsederek şöyle der: "Reis Ebu Ali İbn Sînâ sesin tanımını yaparken onun vuran ve vurulan cisim arasında sıkışan havanın dalgalanmasından kaynaklanan bir keyfiyet olduğunu söyler, ben se sesin mahiyetinin işitme yoluyla idrak edildiğini ve varlık âleminde hissedilen organ vasıtasıyla hissedilenden daha açık bir şeyin olmadığını

²⁹ Esbâbu Hudûşi'l-Hurûf, s.30-31, ayrıca bkz. s.5.

³⁰ Aynı kaynak, s.7, ayrıca bkz. S. 32.

³¹ Et-Tefsîru'l-Kebîr, 1/21.

³² Et-Tefsîru'l-Kebîr, 1/21-22.

söylüyorum. Şu anlattıkları ise sesin mahiyetini tanımlamaz, sadece oluşum sebebine işaret eder”³³.

Râzî devamla şöyle der: “Bunun yakın sebebi havanın dalgalanmasıdır. Dalgalanmadan kastedilen belirli bir başlangıç noktasından belirli bir son noktaya doğru seyreden bir devinim değil, bilakis havanın dalgalanmasına benzer bir haldir. Art arda gelen çarpmaların ve hareket-sizliklerin neden olduğu dalgalar ağır ağır oluşmaktadır. Dalganın oluşması ise ya güçlü bir temas, ki bu vurma hareketidir, ya da güçlü bir ayırma, ki bu da koparma hareketidir, neticesindedir”. Daha sonra Râzî, İbn Sînâ'nın harf tanımını nakleder: “Reis İbn Sina harfin tanımını şöyle yapar: sesin arızî bir biçimidir, tizlik ve tokluk bakımından benzeri olan diğer seslerden işitme vasıtasıyla ayırt edilir”³⁴.

Bir kısım selef bilginler de filozofların sesin tanımı ve oluşum sebeplerine dair açıklamalarını nakletmişlerdir. Râğıb el-İsfahânî (ö.502h) şöyle der: “Ses, iki cismin vurulması sonucu sıkışan havadır. Bu da iki türdür: birincisi teneffüsten yoksun ses, uzayan sesler gibi; ikincisi ise teneffüse eşlik eden ses. Teneffüs edilen de iki türdür, bunlar cemadat ve hayvanlarda meydana gelen ihtiyari olmayan teneffüs ile ihtiyari olan insanın teneffüstür. İnsanın ürettiği ihtiyari ses de iki türdür, bir kısmı ud ve benzeri enstrümanlarda olduğu gibi el ile üretilir, diğer bir kısmı ise ağızla üretilir. Ağızda üretilen sesler de iki türdür, telaffuz edilen sesler ve telaffuz sayılmayan sesler. Ney sesi telaffuz sayılmayan seslere örnek gösterilebilir. Telaffuz edilen sesler ise ya tekil bir sestir ya da sözcük ve konuşmaları meydana getiren mürekkep seslerdir”³⁵.

Nihayet filozofların sesin tanımıyla ilgili bazı ibareleri el-Mukaddimetu'l-Cezeriyye'nin bazı şerhlerine sirayet etmiş ve konunun etrafında bazı münakaşalar dönmüştür. Et-Tâzefî (ö.971h) şöyle der: “Ses, iki cismin çarpışması sonucu dalgalanan havadır, el-Ca'berî'nin (ö.732h) *Şerhu's-Şatıbiyye* isimli eserinde söylediği ve İbnu'n-Nâzım'ın (ö.835h) vurguladığı gibi³⁶. Şeyhülislam Kemâluddîn İbn Ebî Şerîf'in (ö.905h)³⁷

³³ Aynı kaynak, 1/35.

³⁴ Aynı kaynak.

³⁵ El-Müfredât, s.291-292.

³⁶ Bkz. Ebu Bekr Ahmed İbn el-Cezerî: el-Ḥavâşî el-Müfhime, s.51.

³⁷ Muhammed b. Ebî Şerîf el-Kudsî, haşiyenin ismi ise: el-Ferâid fî Ḥalli Şerhi'l-'Akâid (bkz. Hacı Halife,: Keşfu'z-Zunûn 2/1148).

Şerhu Hāşiyeti'l-Akādi'n-Nesefiyye isimli eserinde şu ifadeye yer verilir: bize göre mutlak ses, sırf Allah'ın yaratması sonucu meydana gelen bir keyfiyettir, bu keyfiyetin vücuda gelmesinde havanın dalgalanması veya vurma, koparma eylemlerinin bir etkisi yoktur. Hekimlerin iddialarının aksine kuvvetli bir temas olan vurma eylemi veya kuvvetli bir ayrılma olan kopma eylemleri sonucu dalgalanan havanın vücuda getirdiği bir keyfiyet değildir, tabii ki vuranın vurulana, koparılanın kopana mukavemet etmesi şartıyla bu seslerin meydana geldiği iddia edilir, fakat her iki durumda da ses hava değildir. Kastalânî'nin *Laṭāifu'l-İşārāt*³⁸ isimli eserinde yer alan: 'Ses, akciğerde hapsedilmiş olan havanın itici güç vasıtasıyla dışarıya itilmesinden meydana gelir, bu hava dalgalanır ve hareketsiz havaya çarpar, böylece akciğerden çıkan havanın vurması sonucu ses oluşur' ifadeleri, hekimlere göre ağızda üretilen sesin tanımına işaret tir mutlak sese değil"³⁹.

Sesin tanımını, oluşum sebeplerini ve işitme mekaniğini eski filozofların ve hekimlerin kitaplarından veya çağdaş fizik kitaplarından öğrenmenin yanlış olduğu söylenemez, bilakis bu eserler telaffuz olgusunu gerçeğe yakın anlamamıza yardımcı olacaktır. Sorun, dakik olmayan bazı kavramların Arap dili ve tecvit bilginlerinin eserlerine sızması ve bu bilginlerin konuşma seslerini anlamalarına ve telaffuz olgusunu açıklamalarına etki etmiş olmasındadır. Harfin tanımı bu etkinin örneklerinden biridir. Bu konuda bazılarının ham ses adını verdiği yorumun etkisi büyüktür. İbn Sînâ'nın harf için yaptığı 'sesin arızî bir biçimidir' tanımına yer vererek anlatmak istediğimiz de budur.

Filozof ve hekimler sesin tanımını, sesin çeşitlenme ve farklılaşma sebeplerini çağlarındaki imkânlar dâhilinde ele aldıklarına göre çağımızda telif edilen sesbilim ve tecvit kitaplarına onların sesin üretimini açıklamak üzere kullandıkları ibareleri olduğu gibi aktarmak ilmi titizlikten yoksun bir davranıştır. Bu davranış doğru olmayan bazı kavramların yerleşmesine de neden olabilir, zira bu ibareler çağdaş araştırmacıların ulaştığı ses üretimi işleminin detaylarına açıklık getirme konusunda yetersizdir. Konuşma sisteminin parçalarını ve işleyişini açıklayabilmek ve

³⁸ Laṭāifu'l-İşārāt, 1/183.

³⁹ El-Fevāidu's-Sirriyye, 8ط , ayrıca bkz. El-Fuḍālî: ed-Dürretü'l-Muḍiyye, s.49.

sesin nasıl oluştuğunu izah edebilmek için çağdaş fizik ve anatomi eserlerine müracaat etmek gerekmektedir.

Kuşkusuz sesin tanımı konusunda hekimlerin kitaplarına başvuran Arap dili ve tecvit bilginleri doğru bir metot izlemişlerdir. Fakat bu durum onların ileriki bölümlerde ortaya çıkışı ve etkilerinden söz edeceğimiz ham ses düşüncesi gibi dakik olmayan bazı tasavvurları benimsemelerine sebep olmuştur.

Dördüncü Mesele

Ham Ses Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

Hicrî dördüncü asır ve sonrası filozof ve mantıkçıların kullandığı bir takım dilsel bilgiler Arap dili eserlerine sızmaya başlamıştır. Bu durum İbn Cinnî'ye ait ses ve harf teorisinin oluşumunda rol oynamış ve yazılarında da görünür bir hal almıştır. Sonrasında da bazı Arap dili ve tecvit bilginleri bu bilgileri ondan nakletmişlerdir.

İbn Cinnî *Sirru Şmā'ati'l-İ'rāb* isimli eserinde sesin ve harfin tanımına bir bölüm ayırarak konuşma seslerinin üretimine, çeşitlenmesini ve tınlarının farklı olmasını etkileyen faktörlere dair teorisini özetlemiştir:

“Bil ki ses, nefesle birlikte çıkan bir arazdır, uzayarak ve kesintisiz çıkar, sürekliliği ve uzaması boğaz, ağız ve dudaklarda bir engelle karşılaşmaya dek devam eder, sesin engelle karşılaştığı noktaya harf denir. Harflerin tınları oluşum noktalarının değişmesine bağlı olarak değişir. Biraz düşünecek olursan söylediğim şekilde olduğunu göreceksin. Görmez misin ki sesini boğazın en uç noktasından başlatıp dilediğin mahrece ulaştırdığında bir tını hissedersin, halbuki sesi ilerideki veya gerideki bir noktaya ulaştırıp kestiğinde birincisinde hissedilen tından farklı bir tını hissedilir. Kêf sesi gibi, kêf'in engel noktasında durduğunda duyulan yankı bir önceki engel noktasında durduğunda kâf'a dönüşecek, bir sonraki engel noktasında durduğunda ise ikisinden de farklı olan cîm'e dönüşecektir”⁴⁰.

Yukarıdaki paragraftan İbn Cinnî'nin konuyla ilgili tasavvurunu görmek mümkündür. Ona göre ses boğazın en uzak noktasından başlıyor, sonra nefesle birlikte çıkıyor, bu ses konuşma sisteminin boşluğunda

⁴⁰ Sirru Şmā'ati'l-İ'rāb, s.6.

bir engelle karşılaştığında harf oluşuyor. İbn Cinnî bu engellenme yerlerine makta' adını vermiştir, gerçekte bu noktalar mahreçlerdir⁴¹.

İbn Cinnî'nin ses ve harf tanımı İbn Sînâ'nın tanımıyla örtüşmektedir. Bir önceki bölümde de işaret edildiği gibi özet olarak ses "Vuran ve vurulan cisim arasında sıkışan havanın dalgalanması sonucu meydana gelen bir keyfiyet" olarak, harf de "Sesin diğer seslerden ayırt edilmesini sağlayan arızî bir biçimi" olarak tarif edilmişti. Fakat İbn Cinnî konuya biraz daha ayrıntı ve netlik kazandırmış, konuşma sesini neyden çıkan sese benzeterek ham ses teorisini açıklığa kavuşturmuştur.

İbn Cinnî şöyle der: "İşaret ettiğimiz gibi harflerin sesleri engellenme yerlerine göre değişir, harflerin farklı sedalara sahip olmasının nedeni de budur. Buna binaen bazıları⁴² boğaz ile ağızı neye benzetir⁴³. Bu enstrümanda ses düz, kesintisiz ve ham olarak çıkar, tıpkı işlenmemiş elif harfinin telaffuzunda olduğu gibi akarak çıkar. Neyi üfleyen, parmaklarını neyin deliklerine koyarak parmaklarını oynatmaya başladığında sesler değişmeye başlar, her deliğin çıkardığı ses diğerinin çıkardığına benzemez. Aynı şekilde ses boğazda veya ağızda farklı yerlere çarparak kesildiğinde farklı sesler duymamıza sebep olur. Bunun bir benzeri de udun telidir... bu örneklerden maksadımız konuyu kavratmak ve zihinlere yakınlaştırmaktır. Bu sanatın bizimle ve bu eserle bir alakası olmasa da, bu tür ilimlerin yani sesi ve harfleri konu edinen ilim dallarının ses ve nağme üretme açısından müzik sanatıyla ortak noktaları ve ilişkisi vardır"⁴⁴.

İbn Cinnî yukarıdaki ifadelerle son derece ince bir analiz ve hoş bir benzetme yapmış olsa da ses ve harf tasavvuru kusurludur. Zira o, elifin sesine benzeyen ham⁴⁵ sesin üretildiği bir kaynağın bulunduğunu ve bu

⁴¹ Bkz. Henri Fleisch: et-Tefkîru's-Şavtiyyu 'İnde'l-'Arab, (makale) s.58.

⁴² Buradaki (ما شبهه) ma tekid için kullanılmış zaid madir.

⁴³ Fârâbî el-Mûsikâ'l-Kebîr isimli eserinde şöyle der (s.1066): "Boğaz doğal zurna gibidir, zurna da yapay boğaz gibidir".

⁴⁴ Sirru Şinâ'atî'l-İ'râb, 1/9-10.

⁴⁵ Sâzec: Arapçalaştırılmış Farsça bir kelimedir (el-Cevâlikî: el-Mu'arrab, s.246), sâzec sözcüğünün Arapçalaştırılmış olduğunu söyleyenler de var, sâzec: katıksız, halis demektir, Lisânu'l-'Arab'da: 'sâzec veya sâzic hüccet' şeklinde fethalı ya da kesralı zâl ile yetersiz hüccet demektir, İbn Side: Arapça olmadığını düşünüyorum, kelimacılar kesin olmayan delil anlamında kullanmışlar der (bkz. Lisânu'l-'Arab, 3/121 szc, Tâcu'l-'Arûs, 6/33).

kaynağın boğazın en uzak noktası olduğunu düşünüyor. Boğazda üretilen bu sesin nefesle birlikte konuşma sisteminin üst boşluklarına taşındığını ve orada engellerle karşılaşması sonucu engel yerine göre değişen konuşma harflerini meydana getirdiğini iddia ediyor.

İbn Cinnî ham ses ifadesi ile ses tellerinin titreşmesi sonucu oluşan ve mechûr seslerin telaffuzuna eşlik eden Sîbeveyh'in göğüs sesi adını verdiği gırtlak sesini kast etmiş olabilir. Bu bir ihtimaldir. Öte yandan kêf sesinin üretilmesi konusunda ham sesten bahsettiğini görüyoruz, halbuki kêf sesi mehmûs bir sestir ve bu sesin telaffuzunda ses tellerinin bir rolü olmadığı gibi gırtlak sesi de eşlik etmez. Kêf sesi diğer mehmûs seslerde olduğu gibi mahrecinde oluşur.

Abdulvehhâb el-Kurtubî (ö.462h) İbn Cinnî'nin ses ve harf konusundaki düşüncelerini *el-Muvazzih* isimli eserinde özet olarak nakleder: "Lafızların tamamı harfler, hareketler ve sükunlardan oluşur, bu üç şey her telaffuz edilen harf için bir ham maddedir, ondan oluşur ve onunla üretilir. Harfler, nefesle birlikte uzun ve kesintisiz olarak çıkan sesin karşısına çıkan engellerdir, sesin nihayetine erişmesine mani olur, ses bir noktada engellendiği zaman ona harf denir. Harfin olduğu boğaz, ağız, dil ve dudaklar hizasındaki yerlere de mahreç denir. Bu sebeple ses mahreç ve sıfatların değişmesiyle değişir..."⁴⁶.

Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali el-Umânî 413h yılında⁴⁷ telif ettiği *el-Evsaṭ fi İlmi'l-Kırâât* isimli eserinde harfin ve sesin tanımına değinir ve İbn Cinnî'nin verdiği örneğin aynısını açıklar. El-Umânî burada dayandığı kaynağı açıklamamış, "bazıları şöyle der" ve "bazıları şuna benzetir" ifadelerini kullanmakla yetinmiştir. Bu bazıları İbn Cinnî olabilir, ya da ikisinin de kendisinden naklettiği daha eski bir kaynak olabilir. Harf ve sesin ayrımı ile her birinin delaleti konusunda ihtiva ettiği bazı faydalı ilaveler sebebiyle el-Umânî'nin ibaresini nakletmekte fayda görüyorum.

El-Umânî şöyle der: "Bil ki söz harften müteşekkil, harf de sesten üretilmiştir, dolayısıyla izah etmemiz ve açıklığa kavuşturmamız gereken ilk şey sestir.

Bazıları şöyle demiştir: Ses, nefesle birlikte çıkan bir arazdır, uzun ve kesintisiz olarak çıkar boğaz, ağız ve dudakta uzamasına ve süreklili-

⁴⁶ El-Muvaḍḍih, s.87.

⁴⁷ El-Kitābu'l-Avsaṭ, s. 62.

ğine [mani]⁴⁸ olan bir engelle karşılaşınca dek devam eder. Sesin engellendiği o noktaya harf denir. Bu tanımı yapanlar sesle harfi birlikte ele almışlar ve her ikisine dışına çıkılmayacak bir tanım getirmişlerdir. Bu tanım anlam bakımından kapsayıcı, ibareler bakımından hoş olmakla birlikte teemmülü gerektirmektedir. Allah'ın izniyle sana bunları kesinlikle anlayacağın bir şekilde açıklayacağım.

Bil ki sesin kaynağı göğüstür, boğaza doğru yükselen bir nefes olan ses, bazı noktalar tarafından kuşatılıncaya dek kesintisiz bir şekilde uzar, ses kuşatılıp sıkışınca o noktada harf oluşur. Şayet nefesi göğsünden çıkardığında onu bir kesit engellerse orada bir tını oluşur, nefesi başka bir kesite taşıdığına başka bir tını oluşur. Sürüp giden aslında sestir, sürüp gitmesini engelleyen kesit ise harftir.

Bazıları boğaz ve ağızı neye benzetir. Ses bu enstrümandan düz ve ham olarak çıkar, tıpkı işlenmemiş elif harfinin telaffuzunda olduğu gibi akarak çıkar. Neyi üfleyen, parmaklarını neyin yarılmış deliklerine koyduğunda sesler değişir, her deliğin çıkardığı ses diğerinin çıkardığına benzemez. Aynı şekilde ses boğazda veya ağızda farklı yerlere çarparak kesildiğinde farklı sesler duymamıza sebep olur⁴⁹.

Raziyyuddîn el-Esterâbâzî (ö.668h) ham ses teorisini daha tafsilatlı bir şekilde açıklamıştır. Raziyyuddîn şöyle der: "Bunun sebebi ham sesin harfin mahalli olması, harflerin de sesin arızî bir biçimi olmasıdır, özünde bir olan harfler gür, yumuşak, tok veya tiz olma bakımından birbirinden ayrılırlar. Bu gibi özelliklerin harflerin farklı olmasında etkisi yoktur, çünkü bir harf aynı anda mechûr ve hafî olabilir ve harfin hammaddesi olan ham ses farklı olmadığı sürece bu böyledir. Harf organının, ki organla mahreç adı verilen dil, boğaz, diş, damak ve dudağı kast ediyorum, farklı vaziyet alışları olmasaydı harfler oluşmazdı"⁵⁰. Esterâbâzî'nin ham ses hakkındaki sözleri çok açıktır. Bu teoriyi benimseyenlerin harflerin boğazın uzak noktasından kaynaklanan ham sesteki oluşumuna ve nefesin bu sesi konuşma sisteminin boşluklarından geçirdiğine inandığını gösterir. Esterâbâzî bu inancı çok açık bir biçimde şu sözlerle dile getirir:

⁴⁸ İlave İbn Cinnî'nin Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb'ından 1/6.

⁴⁹ El-Kitâbu'l-Avsat, s.76-77.

⁵⁰ Şerhu's-Şâfiye, 3/250.

“ Zira göğüsten çıkan nefes sesin bineği gibidir, konuşanın harfin mahrecine sıkıca bastırmasıyla hapsedilir”⁵¹.

E-Mukaddimetu'l-Cezeriyye' nin bazı şârihleri de ham ses düşüncesini nakletmişler fakat bu sesi [insan dışı] hayvanlara mahsus bir durum addedip insan sesinin ona benzetileceğini söylemişlerdir. Ömer b. İbrahim el-Mes'adî (ö.1017h) üç uzatma harfinden bahsederken şöyle der: “Bu üçü ham sese çok benzer, fakat ham sestem elif'in yükselmesi, yâ'nın alçalması ve vâv'ın ortadan enlemesine yol alması yönleriyle ayrılır. Ham ses hareke ve sükunlardan yoksun olan sestir ve insan dışı hayvanlarda olur...”⁵². Öyle zannediyorum ki el-Mes'adî'nin ham sesi hayvanlara mahsus addetmesi içtihadattan ibarettir, İbn Cinnî ve Esterâbâzî'nin bu sesin insan boğazına nispeti konusundaki ifadeleri nettir.

Tecvit ilmi eserlerinin çoğunda ham ses kavramı zikredilmemiş olsa da bu kavramın işaret ettiği düşüncenin etkisini görmek mümkündür. Bu düşünceye göre ses iki aşmaktan geçer, birincisi ham ses aşaması ki bu düşüncenin sahipleri bu sesin kaynağını belirtmemiş sadece boğazın uzak noktasından çıktığını söylemekle yetinmişlerdir. Ömer b. İbrahim el-Mes'adî ise: “.. sesin hammaddesidir, o da akciğerin hareket etmesiyle meydana gelerek boşluktan çıkan havadır”⁵³.

İkinci aşama ise konuşma sisteminin ham sesin önüne geçmesi sonucu ham sesin harflere dönüştüğü aşamadır.

Bana öyle geliyor ki ses tellerinin keşfedilmemiş ve konuşma seslerinin üretimindeki rolünün netleşmemiş olması ham ses düşüncesinin erken dönem Arap dili ve tecvit bilginleri nezdinde kabul görmesine zemin hazırlamıştır. Kabul gören ham ses düşüncesi bu sesin boğazın en uzak noktasından çıktığını ve konuşma sisteminin organları tarafından harflere dönüştürüldüğünü söylüyor. Şayet ham sestem kast edilen mechûr seslerin telaffuzuna eşlik eden ve ses tellerinin titreşiminden kaynaklanan gırtlak sesi ise bu doğrudur ve kabul edilir. Fakat ham ses düşüncesini dillendirenler ve bu düşünceyi ses üretim işlemini açıklamak üzere kullananlar ham sesi mechûr ve mehmûs bütün seslerin hammad-

⁵¹ Aynı kaynak, 3/295.

⁵² El-Fevâidu'l-Mes'adiyye, s.32.

⁵³ El-Fevâidu'l-Mes'adiyye, s.34.

desi addediyorlar. Bu durum mehmûs seslerin mahreçte oluştuğu ve seslerinin mahreçten sadır olduğu gerçeğiyle uyuşmamaktadır.

Ham ses mefhumu ile Sîbeveyh'in sözünü ettiği 'göğüs sesi' mefhumunun birbirine yakın oluşu okuyucunun dikkatinden kaçmamış olmalıdır. Fakat Sîbeveyh bu kavramla birlikte bir de mehmûs seslerin meydana gelişini açıkladığı 'ağız sesi' kavramını kullanmıştır. Dolayısıyla Sîbeveyh'in düşüncesi doğruya daha yakın hatta hakikatin ta kendisidir. Ne yazık ki tecvit bilginleri, bilhassa geç dönem bilginler, ileride açıklayacağımız üzere harf ve sesin tanımı konusunda ham ses düşüncesinin tesiri altında kalmışlar ve Sîbeveyh'in göğüs sesi ve ağız sesi hakkında söylediklerini dikkate almamışlardır.

Beşinci Mesele

Ham Ses Düşüncesinin Tecvit Bilginlerine Etkisi

Önceki dönem tecvit bilginlerinin ilgisi, telaffuz işlemiyle ilgili meselelere ve tecvit kurallarının uygulanması ile Kur'an tilavetinin doğru icra edilmesi üzerine yoğunlaşmış idi. Teorik konular, tanımlar ve aklî izahlara yönelik ilgileri ise sınırlı olmuştur. Son dönem tecvit bilginleri ise ilgi sahasını genişletmiş ve filozofların kaydettikleri sesin tanımı ve çeşitlenmesini etkileyen faktörler gibi konulardan istifade etmişlerdir. Bir kısmı ise ses olgusu üzerinde biraz daha uzun durmuştur. Fakat bütün çabalarına rağmen insan sesinin hakikatine ulaşmalarına şu iki husus engel olmuştur:

Birincisi: Ses tellerinin ses üretimindeki rolünü bilmemeleri.

İkincisi: Öncekilerden devraldıkları teorik miras ve bu mirasın içerisinde faydalı olan bilgilerin yanı sıra hakikati anlamalarına engel olacak bilgilerin de bulunması.

Geçmiş asırlarda yaşamış olan tecvit bilginlerini mazur görmek mümkündür çünkü sese ilişkin bilimsel gerçeklere ulaşmak için çağlarındaki bilimin imkânları ölçüsünde ellerinden geleni yapmışlardır. Hâlbuki çağdaş tecvit müellifleri modern bilimin ortaya çıkardığı ses tellerinin sesin üretimi konusundaki rolünü, sesin hakikatini ve sesin çeşitlenmesini ele alan bilimsel yeniliklerden faydalanmamışlardır. Böylece yazılarında ham ses teorisinin etkileri görülmeye devam ederken ifadelerine de ses tellerinin rolünü kavramaktan kaynaklanan kapalılık hâkim

olmuştur. Bu da Kur'an'ın tilavet kaidelerini öğrenmek ve anlamak isteyen öğrencilerin üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır.

1) Erken Dönem Tecvit Bilginlerinin Bakış Açısı

Tecvit ilminin konularını bir arada inceleyen eserler hicrî beşinci asırda ortaya çıkmıştır. Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö.437h) '*er-Riâye*' si, Ebu Amr ed-Dânî'nin (ö.444h) '*et-Taḥdîd*', Abdulvehhâb el-Kurtubî'nin (ö.462h) '*el-Muvaḍḍih*'ı bu eserlerin bize ulaşan en meşhurlarındandır. Bu bölümde mezkûr üç müellifin konuşma seslerinin üretimi ve seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörler konusunda kullandıkları sözleri mercek altına almayı düşünüyorum.

Mekkî b. Ebî Tâlib *er-Riâye*'nin baş kısmını Kur'an'ın fazileti, Kur'an okumanın fazileti, Kur'anı okuyan ve okutanın uyması gereken âdâp gibi bölümlere ayırdıktan sonra sözün yapıtaşı olan harfler konusuna geçer. Harflere 'harf' denilmesinin sebebini şöyle açıklar: " Bu yirmi dokuzun her biri diğerinden farklı telaffuz edilir buna rağmen her birine harf denir çünkü her biri kelimenin bir tarafını teşkil eder, kelimenin baş tarafı ya da arka tarafı olabilir, her nesnenin baş veya arka tarafı o nesnenin harfidir"⁵⁴.

Harflerin harekeli ve sükûnlu hallerinden bahseder ve harflerin sıfat ve isimleri konusunu uzun uzadıya işler. Harfleri betimleyen kırk dört isimden söz eder ve bahsin sonunda şöyle der: "yukarıda anlatılan sıfat ve isimleri bilmeli ve onların anlamları, hükümleri ve karakterlerinin nasıl değiştiğine vakıf olmalısın. Sıfat, mahreç, hüküm ve karakter yönünden harfler birbirinden ayrılmıyorsa, ki bunu yaratan Allah Teâla'dır, söz anlaşılmaz ve hitabın maksadı bilinmezdi. Sesler de tek mahreçli, aynı özellikte, kesintisiz ve anlaşılmaz olurdu hayvan sesleri gibi... [Ebu Osman el-Mâzinî] der ki: mahreçler tek, sıfatlar da tek olsaydı söz, tek mahreç ve sıfatı olan hayvan sesi mesabesinde olurdu..."⁵⁵.

Mekkî b. Ebî Tâlib, alıntılarımız bu paragrafta çeşitlilikten yoksun olan hayvan seslerinden bahsetmesine rağmen sözlerinde ham ses düşüncesinin izine rastlanmamaktadır. Bu paragraftaki konuşma seslerinin üretimi tasavvuru çağımızdaki sesbilim çalışmalarının bulgularıyla çakışmamakta fakat açıklanmaya ve ayrıntıya ihtiyaç duymaktadır.

⁵⁴ Er-Ri'âye, s. 93.

⁵⁵ Er-Ri'âye, s. 142-143.

Mekkî b. Ebî Tâlib Sîbeveyh'in mechûr- mehmûs ve şedîd-rihv tanımlarının dışına çıkmamış ve onun kullandığı ibareleri ve kavramları muhafaza etmiştir. Mechûr'un tanımı konusunda şöyle der: "Güçlü bir harftir, nefesin kendisiyle birlikte akışını engeller", mehmûsu: "Nefesle birlikte akan harftir"⁵⁶ diye şedîd'i: "sesin kendisiyle birlikte akmasını engeller"⁵⁷, rihv'i ise: "kendisine sesin eşlik ettiği harf" diye tanımlamıştır. Rihv sesin tanımından sonra şöyle devam eder: "görmez misin ki (الس) ve (الش) dediğinde ses ve nefes ikisi de eşlik eder"⁵⁸.

"Ham ses düşüncesinin etkileri Mekkî b. Ebî Tâlib'in bu sözlerinden açıkça anlaşılmasa da ses tellerinin rolünden bihaber olmanın etkisi açıkça görünmektedir, zira Sîbeveyh'in ibarelerini muhafaza etmiş ve rihv sesin tanımında 'nefes' ve 'ses' kelimelerini bir arada kullanmıştır.

Hemze sesini açıkladığı bir paragrafta Mekkî b. Ebî Tâlib ötümlü ifadesini kullanır ve şöyle der: "Bu harf telaffuz edildiğinde ses yükseldiği için bu ad verilmiştir... cers /ötüm lügatte ses demektir. Böylece sesli harf yani telaffuz esnasında sesle desteklenen harf demektir ki bütün harfler telaffuz edilirken sesle telaffuz edilir, fakat hemze bu konuda ilave meziyete sahiptir"⁵⁹.

Mekkî b. Ebî Tâlib'in burada kullandığı 'bütün harfler telaffuz edilirken sesle telaffuz edilir' sözü her sesin mahrecinde olduğu kanaatine işaret edebilir, ham ses teorisini savunanların dediği gibi boğazın en uzak noktasından çıkan sesin mahreçlerde harf biçimini aldığına değil.

Ebu Amr ed-Dânî 8ö.444h) sesin üretimi bahsinde Mekkî b. Ebî Tâlib göre daha tasarruflu davranarak mech ur-mehmûs ve şedîd-rihv tanımlarıyla yetinmiştir. Bu tanımları yaparken de Sîbeveyh'in kullandığı ibarelerin ve kavramların dışına çıkmamıştır. Ebu Amr şöyle der: "Mehmûslar on harftir... mehmûs harf, boğumlanma yerinin yumuşakça kapatıldığı harftir, böylece nefesin geçişine izin verilir. Mechûr harfler ise mehmûsun dışında kalanlardır... mechûr harf ise boğumlanma yerinin tam olarak kapatıldığı ve nefesin geçişinin engellendiği harftir"⁶⁰.

⁵⁶ Er-Ri'âye, s. 16-17.

⁵⁷ Er-Ri'âye, s. 117.

⁵⁸ Er-Ri'âye, s. 119.

⁵⁹ Er-Ri'âye, s. 133.

⁶⁰ Et-Taḥdîd, s.105-106.

Başka bir yerde: “Şedîd harfler sekizdir... şedîd harf sesin akışına mani olacak biçimde boğumlanma yerine sıkıca tutunan harftir... rihv harfler ise on üçtür... rihv ise (الظش) veya (الغض) demek istediğinde dilerse sesin akışına izin verebilmendir” der.

Abdulvehhab el-Kurtubî (ö.462h) *el-Muvaḍḍih* isimli eserinde görüşlerini dayandırdığı kaynakların ihtiva ettiği düşünceleri özetler. İbn Cinnî'nin *Sirru Şimâ'ati'l-İrâbi*, Mekkî'nin *er-Riâyesi* ve ed-Dânî'nin *et-Taḥdîdi* bu kaynakların başında gelir. El-Kurtubî'nin ses üretme işlemi hakkında yazdıkları söz konusu eserlerin etkisini açıkça göstermektedir. Ham ses teorisinden etkilenmiş ve İbn Cinnî'nin konuyla alakalı söylediklerini özetlemiştir⁶¹. İbn Cinnî'nin görüşlerini ilgili bölümde aktarmıştk.

Abdulvehhab el-Kurtubî de Sîbeveyh'in ibarelerini koruyarak mechûr-mehmûs ve şedîd-rihv tanımı yapmış ve ilk ikisinde 'nefesi ve nefesin akışını engelleme' kavramını, son ikisinde ise 'sesi ve sesin akışını engelleme' kavramını kullanmıştır. Bu kavramlar daha önce Sîbeveyh'in kullandığı ibarelerin aynısıdır⁶².

Beşinci asır sonrası tecvit bilginleri mechûr, mehmûs, şedîd ve rihvin tanımı konusunda ilk tecvit kaynaklarında kararlaştırılan ve ham ses düşüncesinin tesiri anlaşılmayan bu ifadelerin dışına çıkmamışlardır⁶³.

2) Geç Dönem Tecvit Bilginlerinin Bakış Açısı

Geç dönem bilginlerini erken dönem bilginlerinden ayırmak için sabit bir kıtas yoktur, bizden önce olanların hepsi bize göre erken dönemdir. Bu konuda kıtas teamüllerdir. Bu bölümün konusu olan geç dönem bilginler İbn el-Cezerî'den sonra yaşamış olan tecvit bilginleridir. Böyle bir sınırlamaya izin veren husus tecvit çalışmalarının İbn el-Cezerî'den sonra yeni bir eksene girmesidir. Söz konusu yeni eksen iki maddede özetlenebilir:

Birincisi: Tecvit ilmi konusunda İbn el-Cezerî'den sonra yazılan eserlerin çoğu onun '*el-Mukaddime fi Mâ Alâ Kârîi'l Kur'âni en Ya'lemeh*

⁶¹ El-Muvaḍḍih, s.71.

⁶² El-Muvazzih, s.88-89

⁶³ Bkz. Attâr: et-Temhîd, s. 280, Murâdî: el-Müfîd, s.48, İbn el-Cezerî: et-Temhîd, s.97-98.

Kur'an Okuyucusunun Bilmesi Gerekenler Hakkında Mukaddime' adlı manzumesinin şerhi idi.

İkincisi: Bu dönem bilginlerinin yazıları el-Mukaddime'nin lafızlarını şerh etmek ve şârihlerin ortaya attığı meseleleri irdelemekten kaynaklanan analitik ve ayrıntıcı bir hüviyete sahipti.

Bu dönem şârih ve müelliflerinin ses üretim işlemi ile ilgili söylediklerini bir bir ele almak konuyu uzatabilir. Konuyla ilgili geç dönem tecvit bilginlerinin görüşlerini yansıtmak üzere birkaç bilginin görüşüne yer vermekle yetineceğim. Bu arada bazı bilginlerin ortaya çıkardığı yeni fikirlere ve konuşma seslerinin üretimi ve çeşitlenme keyfiyeti konusundaki orijinal çabalarına yer vermeye özen göstereceğim.

El-Mukaddimetu'l-Cezeriyye''yi ilk şerh eden olması ve sonraki şârihlerin ve tecvit müelliflerinin üzerinde daimi bir etkisinin bulunması sebebiyle ilk olarak İbnu'n-Nâzım Ebu Bekr Ahmed b. El-Cezerî'nin (ö.835h) görüşlerini sunacağım. Sonrasında ses üretim işlemi anlatan orijinal bir metin sunacağım, bu metni el-Mukaddime'nin şerhinde Taşköprüzade adıyla meşhur olan İsamuddin Ahmed b. Mustafa (ö.968h) yazmıştır. Nihayet muhakkiklerin sonuncusu Saçaklızade adıyla bilinen Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'âşî'nin (ö.1150h) görüşlerini sunarak bölümü bitireceğim. Ses konusunda son derece gelişmiş bir tasavvura sahip olan el-Mar'âşî'nin ses üretme işleminin hakikatine ulaşmasını engelleyen tek şey ham ses düşüncesi ve ses tellerinin rolünün bilinmemesi idi.

1.İbnu'n-Nâzım'ın Görüşü:

İbnu'n-Nâzım'ın söyledikleriyle başlıyorum. Konuyla ilgili sözleri farklı bölümlere serpiştirilmiş durumda olduğu için sadece ses üretme işlemi, harf ve ses tanımı ile alakalı sözlerini nakledeceğim. Nakledeceğim sözler şu üç meseleyle alakalı:

Birincisi: Harf ve sesin tanımı, şöyle der: "Mahâric, mahreç kelimesinin çoğuludur, çıkma yeri anlamına gelir ki o da harfi meydana getiren alandır.

Hurûf, harfin çoğuludur, burada kast edilen mana harfleri değil alfabe harfleridir. Bu ismin verilmesinin sebebi konuşmanın ucu olmasıdır ve nesnelere ucuna harf yani kenar denir.

Hammaddesi: sestir, sesin tanımı ise: iki cismin çarpışmasından meydana gelen dalgalı havadır, böylece bu isimle tanınmıştır.

Harf ise gerçek veya takdiri bir engel noktasına dayanan sestir. Ses, öncelikle insana has bir durumdur ve hareke sese vaki olan bir arazdır”⁶⁴.

İkincisi: Uzatma harflerinin mahreci, şöyle der: “Bu üçüne uzatma, lîn, illet, cevfi veya havâî denir, çünkü bunların mahreci ağız ve boğaz boşluğudur. Bu harflerin sınırlı bir alanı olmadığı için bu duruma şöyle işaret etmiştir: “ للهواء تنهي/havada son bulur”. Bunlar daha çok sese benzer fakat elifin yükselmesi, yâ’nın alçalması ve vâv’ın ortada olması açısından sestten ayırdırlar”⁶⁵.

Üçüncüsü: Mechûr-mehmûs ile şedîd-rihv’in tanımı, şöyle der: “Bu harflere mehmûs adı verilmiştir çünkü bu harflerin telaffuzu sırasında nefes akar... mechûr adının verilmesi ise nefesin akışına mani olmasındandır... şedîd adı verilenler ise sesin akışına mani oldukları içindir... rehavet’in sözcük anlamı yumuşaklıktır, nefes ve sesin harfle birlikte akması sebebiyle bu ad verilmiştir”⁶⁶.

İbnu’n-Nâzım tavassut seslerini açıklarken şöyle der: “Şiddet ve rihvet arasındaki harfler beştir, bu harfler (لِنْ عُمَر) ibaresinde bir araya gelir, bunlar lâm, nûn, ayn, mîm ve râ harfleridir. Bu ismin verilmesinin sebebi rihv harfler (احلسن) veya (افرش) gibi kelimelerde telaffuz edildiğinde harfle birlikte nefes ve ses de akar. Şedîd harfler (اضرب) veya (اقعد) gibi kelimelerde telaffuz edildiğinde nefes de ses de hapsolür ve akmaz. Rihv ve şedîd arası harfler ise (انعم) veya (اعمل) gibi kelimelerde telaffuz edildiğinde nefes ve ses ne rihv harflerdeki gibi akar ne de şedîd harflerde olduğu gibi hapsolür”⁶⁷.

İbnu’n-Nâzım sözlerinden ham ses teorisinin etkisini sezme mümkünüdür, harfi ‘gerçek veya takdiri bir engel noktasına dayanan sestir’ diye tanımlaması ve uzatma/med harfleri hakkında ‘bunlar daha çok sese benzer’ demesi ham ses teorisinin etkisini açıkça göstermektedir. Bu ibarelerdeki ses ile ham ses kastedilmekte, el-Mes’adî’nin ibaresi ise daha açık: “Bunlar daha çok *ham sese benzer*”⁶⁸.

⁶⁴ El-Ĥavâşî'l-Müfhime, s.51.

⁶⁵ Aynı kaynak, s.52.

⁶⁶ Aynı kaynak, s.57-58.

⁶⁷ Aynı kaynak, s.59.

⁶⁸ El-Fevâ'idu'l-Mes'adiyye, s.32.

Aynı şekilde mechûr-mehmûs ile şedîd-rihv tanımlarının birbirine girmesinden seslerin üretimi konusunda ses tellerinin rolünün bilinmediğini de görmek mümkün. Sîbeveyh'in mechûr ve mehmûs'un tanımında 'nefes' kavramını, şedîd ve rihv'in tanımında ise 'ses' kavramını kullandığına işaret etmiştik. Arap dili bilginleri bu kullanımı sürdürmüş birçok tecvit bilgini de onlara uymuştur. Fakat bu iki özelliğin karıştırıldığına dair belirtiler de görünmeye başlamıştır, zira Mekkî şöyle der: "Görmez misin ki (الس) ve (الش) dediğinde bu iki harfle birlikte nefes ve ses akar"⁶⁹. İbnu'n-Nâzım dabu sözleri ondan nakletmiştir.

El-Mukaddimetu'l-Cezeriyye'nin şârihleri ve diğer geç dönem tecvit bilginleri İbnu'n-Nâzım'ın şerhinde nefes, ses, mechûr, mehmûs, şedîd ve rihv hakkında yazdıklarını olduğu gibi kabul ederek eserlerinde kullanmışlardır⁷⁰.

2. Taşkoprüzâde'nin Görüşü:

Taşkoprüzâde (ö.986h) harf, ses ve mechûr-mehmûs tanımları konusunda İbnu'n-Nâzım'ın bütün söylediklerini takip etmekle birlikte⁷¹ ses üretme işlemini tasvir ederken kendisinden öncekilerin metinlerinde karşılaşmadığım orijinal ifadeler kullanmış ve bu ifadeler kendisinden sonrakiler tarafından kabul görenek devam ettirilmiştir⁷². Sesin üretimi konusunda şöyle der: "**Önemli not:** bil ki insanın içerisinden çıkan hava tabii olarak çıkarsa nefes olarak adlandırılır, şayet insan iradesiyle çıkar ve iki cismin çarpışması sonucu dalgalanma arazına maruz kalırsa ses adını alır. Şayet bu ses özel araçlar sebebiyle özel keyfiyetlere bürünürse harf adını alır, harfler de bu araçlar sebebiyle başka arızı keyfiyetlere büründüğünde bu keyfiyetlere sıfat adı verilir.

Harfin aracı olan nefes bütünüyle ses keyfiyetine bürünür ve güçlü bir ses oluşursa bu harfe mechûr, nefesin bir kısmı harfle birlikte akan ses keyfiyetine bürünmediğinde ise bu harfe mehmûs denir. Aynı şekilde harfin sesi mahreçte tamamen hapsolür ve akmazsa şiddet adı verilir,

⁶⁹ Er-Ri'âye, s.119.

⁷⁰ Bkz. El-Mizzî: el-Fuşûlu'l-Müeyyide, s.55-56; Zekeriyâ el-Ensârî: ed-Dekâiku'l-Muhkeme, s.19; Ali el-Kârî: el-Minahu'l-Fikriyye, s.8, el-Berlevî: ed-Dürri'n-Nađîd, s.24-25.

⁷¹ Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye, s.68 ve 87.

⁷² Bkz. Ali el-Kârî: el-Minahu'l-Fikriyye, s.14; el-Mar'aşî: Cuhdu'l-Mukill, s.123.

(الحج) kelimesindeki cîm böyledir zira bu kelimedede vakf yaptığında sesinin durgun ve hapsolmuş olduğunu görürsün ve sesini uzatmak istesen de uzatamazsın. Şayet ses tamamen akar ve hapsolmazsa rihv denir, (الطش) kelimesindeki şîn böyledir zira bu kelimedede vakf yaptığında şîn sesinin aktığını görürsün ve dilerse sesini uzatabilirsin. Akış veya hapsoluş olaylarının hiçbirini gerçekleşmezse şiddet ve rihvet arası bir harf olur...⁷³.

Yukarıda alıntıladığımız metin ses üretim işlemini ses ve harften başlayıp dört kavramın, yani mechûr, mehmûs, şedîd ve rihvin, tanımıyla devam ederek incelemektedir. Ham ses teorisinin Taşkoprüzâde'nin ses tanımını ne denli etkilediği okuyucunun dikkatinden kaçmamış olmalıdır. Ona göre nefesin harfe dönüşmesi üç aşamadan geçmektedir: nefes – ses – harf, ses ve harf aşamalarını bir aşamada birleştirmiş olsaydı Taşkoprüzâde'nin ses üretim tasavvuru çağdaş bilginlerin tasavvuru ile aynı olacaktı, fakat ham ses teorisi bu tasavvura engel olmuştur.

Taşkoprüzâde ses tellerinin işlevi konusundaki belirsizliğin etkisinden de kurtulamamıştır. Bu belirsizlik sebebiyle mechûr ve mehmûs kavramlarını tanımlarken ham ses teorisine muvafık olması için mehmûs harfin kısmen sessiz, yani kısmi bir sesle birlikte aktığını söylemek durumunda kalmıştır. Mamafih dört kavramın tanımında da görüldüğü üzere 'ses ve nefes' sorunundan kurtulmayı başarmıştır. Taşkoprüzâde'nin gerçekleştirdiği bu büyük sıçrama kendisinden sonra gelecek olan ve geçmişteki teorilerin olumsuz etkilerinden tamamen kurtulmasa da ses üretme işlemiyle ilgili yeni fikirler ileri sürecektir olan el-Mar'aşî'nin yolunu açmıştır.

3.El-Mar'aşî'nin Görüşü:

Muhammed el-Mar'aşî (ö.1150h) tecvit bilginlerinin çoğunluğunun şerh etmekle meşgul oldukları el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye'nin yürüncesinden çıkmayı başarmış ve *Cuhdu'l-Mukill* isimli eserini telif etmiştir. Kısa bir süre sonra da kendi eserini kritize ettiği şerh kabilinden bir eser kaleme almıştır. Her iki eserinde de sesle ilgili meselelere dair hassas analizlere yer verir. Burada konumuzu ilgilendiren ise ses üretme işlemiyle ilgili yazdıkları, dönemde yaygın olan fonetik teorilerden etkilenişi ve konuyla alakalı bazı ibarelere ve tanımlara yaptığı düzeltmeler.

⁷³ Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye, s.89-90.

Cuhdu'l-Mukill isimli eserinde nefes ve ses arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaya çalışarak tecvit bilginlerinin mechûr-mehmûs ve şedîd-rihv tanımlarına şöyle bir yorum getirir: “Not: bil ki kıraatin cehrî olması halinde bütün harfler cehrî olarak başlar, bu harfler mehmûs olsa bile. Nefes olmadan da harfin sesi meydana gelemez, bu harf mechûr olsa bile. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi ses aslında duyulan nefestir⁷⁴.”

Sesin hapsolması nefesin de hapsolmasını gerektirir, sesin akması da nefesin akmasını. Harflerin nefesi bu harfler mehmûs bile olsa sestem ayrılmaz. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi harf bir mahrece dayanan sestir.

Mechûr harfin nefesi azdır, mehmûs harfin nefesi ise çoktur⁷⁵. Sözüünü ettiği⁷⁶ kâf ve te harfleri gibi bazı harflerde nefesin akıp sesin akmamasından maksat bu harflerle birlikte yoğun nefesin akması fakat harfin başlangıcında oluşan güçlü sesin akmamasıdır, yoksa bütünüyle sesin akmaması değildir. Zira verdiği (الطش) örneğinde şîn sesini dilersen uzatabilirsin demiştir, hâlbuki şîn, kâf ve te gibi mehmûs bir harftir. Sözüünü ettiği dâd ve ğayn harfleri gibi bazı harflerde sesin akıp nefesin akmamasından maksat ise bu harflerle birlikte güçlü sesin akması fakat mehmûs harflerdeki kadar yoğun nefesin akmamasıdır, yoksa bütünüyle nefesin akmaması değildir. Bir kısım bilginlerin iddia ettiği gibi aslında rihvet sesin ve nefesin akışıdır.

Bunları öğrendikten sonra bilmelisin ki bir harfin sesi ve nefesi ya bütünüyle hapsolur ve şiddetli bir ses oluşur ki bunlar şedîd harflerdir ya da hapsolmadan bütünüyle akar ki bunlar da rihv harflerdir. Ses

⁷⁴ El-Mar'âşi şöyle der (*Cuhdu'l-Mukill*, s.123): “Bil ki nefes insanın içinden çıkan havadır, duyulursa sestir, duyulmazsa ses değildir. Ses ise gerçek veya takdiri bir mahrece dayanırsa harftir, bir mahrece dayanmadığında harf değildir”. El-Mar'âşi'nin bu sözlerinde ham ses argümanının etkisini görmemek mümkün değildir.

⁷⁵ Dr. Mahmud es-Sa'rân şöyle der: “Kayda değer bir not da mehmûs ünsüzlerin telaffuzu (nefes çıkarmada)=(zefir) mechûr ünsüzlerin telaffuzundan daha büyük bir güce ihtiyaç duymasıdır. Bu iki tür harf arasındaki nefes gücü farkını elimizi ağzımızın önüne koyup mehmûs bir ünsüz ve arkasından mechûr bir ünsüz telaffuz ettiğimizde: ز , ذ اس ر ث vd. kolayca fark edilebiliriz.

⁷⁶ ‘Sözüünü ettiği’ şeklinde çevirdiğimiz kelime eserde (ذکر) ile ifade edilmiştir ve bu eserde (ذکر) fiili el-Cârberdî'den yapılan nakiller için kullanılır, bkz. *Cuhdu'l-Mukill*, s. 106/giriş bölümü, (ç.n.).

ve nefesin tam hapsolme ve tam akış arasında olması durumu ise beynî harflerde görülür. Bu özelliklere göre harfler üç biçimdedir:

Birinci tür: Sesin engellenmesi olayından sonra yoğun nefes akarsa bu harf şedîd mehmûstur; yoğun bir nefes akışı olmazsa şedîd mechûrdur.

İkinci tür: Harfin sesi az bir nefesle bütünüyle akıyorsa bu harf rihv mechûrdur; ses, yoğun bir nefesle bütünüyle akıyorsa bu harf rihv mehmûstur...

Üçüncü tür: Hepsi mechûrdur...⁷⁷.

Geç dönem bilginlerin şedîd ile mechûr, rihv ile mehmûs harflerin ayrımını ses ve nefesin akıp akmamasına dayandırmaları sesin nefesten hiçbir zaman ayrılmadığını hisseden el-Mar'aşî'yi tatmin etmemiş görünüyor ki bu harfleri ayırt etmek için yukarıdaki metinde de görüldüğü üzere nefesin yoğun/güçlü veya zayıf akışı ölçütünü ihdas etmiştir. Bu deney seslerin bazı özelliklerini aksettiren pratik bir yöntemdir. El-Mar'aşî ses tellerinin işlevi hakkındaki bilgi eksikliğini mehmûs seslerde hareket etmezken mechûr seslerle birlikte titreşen ses tellerinin oluşturduğu tesiri gözlemleyerek telafi etmeyi başarmıştır. Aynı şekilde Sibeveyh de bu özellikleri ayırt etmek için 'göğüs sesi' ve 'ağız sesi' kavramlarını ileri sürmüştü. El-Mar'aşî'nin bahsettiği harflere eşlik eden güçlü ses, ses tellerinin titreşiminden kaynaklanan gırtlak sesidir, bu ses mehmûs seslerin telaffuzuna eşlik etmez.

El-Mar'aşî mechûr ile mehmûs, şedîd ile rihv özelliklerini ayırt etmek için ortaya koyduğu ölçütü '*Beyānu Cuhdi'l-Mukill*' isimli eserinde de vurgular ve biraz daha açar: "Nefesin akması demek yoğun nefes akması demektir. Çünkü mahrece yapılan baskı zayıf olursa yoğun bir nefes sızmasına yol açar ve ses zayıflar, fakat mahreçteki baskı artarsa nefes yoğun olarak sızamaz ve ses güçlenir. Rihv olan mechûr harfin sesine eşlik eden nefesi az olur, çünkü tetimme bölümünde de anlatıldığı üzere nefes sesin özünde vardır ve sesin akışı nefesin akışından ayrılamaz. Mechûr seslerde nefesin akmamasından kasıt yoğun bir nefesin akmamasıdır. İster şedîd mechûrlarda olduğu gibi nefesin bütünüyle akma-

⁷⁷ Cuhdu'l-Mukill, s.145-147.

masından söz edilsin, isterse rihv mechûrlardaki gibi kısmî akışından söz edilsin durum aynıdır”⁷⁸.

Beyānu Cuhdi'l-Mukill'in bir başka yerinde şöyle der: “Rihv olan mechûr ve mehmûsu tekrarladığın zaman, harekeli zêl ve sîn gibi, her ikisinde de nefesin aktığını göreceksin, çünkü nefes sesin temel taşıdır. Öte taraftan rihv olan mehmûs harfte nefesin akışı rihv olan mechûr harfe oranla daha fazladır, yine de aralarında fark vardır fakat bunu sadece özel becerisi olanlar fark edebilir”⁷⁹.

Yine şöyle der: “Sesin akışı nefesin akışına bağlıdır zira daha önce de belirttiğimiz gibi nefes sesin özünde vardır. Fakat biz ifadeye açıklık getirmek için mutad kullanım yerine ‘az nefesle’ veya ‘yoğun nefesle’ ifadesini kullandık. Burada kullanılan ‘sesin akması’ ifadesinden maksat bütünüyle akması ve başında ya da sonunda hapsolmemesidir. Şedîd harflerde ses ve nefesin hapsolmesi ne bu harflerin hapsolme sonrasında ses ve nefes sızacağı, kêf ve te harflerinde olduğu gibi, ne de hiçbir şekilde sızmayacağı anlamına gelir, (قطب جد) harflerinde olduğu gibi. Bu harflerin mahreçleri açılarak sesin hapsolmesine son verilmesi durumunda ilave bir ses duyulsa da bu ses anlaktır ve akışkan değildir. Anlattıklarımın yeterince açık olduğunu düşünüyorum Allah’tan muvaffakiyet diliyorum”⁸⁰.

Bu çalışmanın alanı el-Mar’aşî’nin ses üretme işlemi ve seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörlerle ilgili bütün söylediklerini aktarmak için uygun değildir. El-Mar’aşî’nin söylediklerinde üzerinde durmayı ve mercek altına alınmayı hak eden yönler bulunmakla beraber söylediklerinin tamamının kanıtlanmış olduğu anlamına gelmemelidir. Özellikle de ham ses teorisinin bazı kalıntıları yazılarında hala görünmekteyken ve ses tellerinin rolü onun açısından hala kapalı iken.

Fakat mechûr ile mehmûsu ayırmak için nefesin yoğunluğu ve zayıflığına dayanması dikkatli gözlem ve güçlü analiz kabiliyetinin bir göstergesidir, zira daha önce de belirttiğimiz gibi modern sesbilim çalışmaları bu gözlemleri desteklemektedir.

⁷⁸ Beyānu Cuhdi'l-Mukill, 14ط.

⁷⁹ Aynı kaynak, s.15ط.

⁸⁰ Aynı kaynak, s. 15ط -16ط.

3) Çağdaş Tecvit Müelliflerinin Ham Ses Düşüncesine Bakışı

Çağları birbirinden ayıran belirgin bir sınır bulunmamakla birlikte son iki asrı modern çağ dâhilinde değerlendirmek mümkündür. Bu dönemin eserlerinin başında Muhammed Mekki Nasr'ın (1305 yılında yaşıyordu) telif ettiği '*Nihāyatu'l-Kavli'l-Müfid fi İlmi't-Tecvîd*' isimli eser gelir. Bu eserde müellif *el-Mukaddimetu'l-Cezeriyyenin* şarihleri ve diğerlerinden oluşan geç dönem tecvit müelliflerinin yazdıklarını özetleyerek bir araya getirmiş ve yedisi *el-Mukaddime*'nin şerhi olmak üzere yirmi dört eserden yararlandığını ifade etmiştir⁸¹.

Muhammed Mekki Nasr hoca ses üretme işlemi ve seslerin sıfatlarını açıklama konusunda tecvit bilginlerinin yolundan gitmiştir. Eserinde cehr, hems ve diğer sıfatları tanımayı sağlayacak açıklamalar içeren bir bölüme yer verir ve bu bölümde Taşköprüzâde'nin ses üretme ve sesin çeşitlenme keyfiyeti⁸² hakkındaki sözlerini nakleder. Sonrasında dört kavramı tecvit bilginlerinin meşhur tanımıyla tanımlar ve şöyle der:

Cehr: Telaffuz sırasında nefesin akışının engellenmesi⁸³.

Hems: Bir harfin telaffuzu sırasında nefesin akması⁸⁴.

Şiddet: Bir harfin telaffuzu sırasında sesin engellenmesi⁸⁵.

Rehâvet: Harfle birlikte sesin akması⁸⁶.

Sıfatlar bahsini tamamladıktan sonra nefes ve sesin bu sıfatların gerçekleşmesindeki rolü ile bu sıfatlar arasındaki ilişki hakkında *el-Mar'aşî*'nin söylediklerini nakleder⁸⁷.

Muhammed Mekki Nasr modern çağın çok erken bir döneminde yaşamış ve dolayısıyla sadece geç dönem tecvit eserlerinden yararlanmış olabilir, fakat modern çağın son yılları tecvit müelliflerine iki yeni kaynak sağlamıştır, bunlar: beşinci asır ve sonrasında telif edilen bu ilmin temel eserleri ile modern sesbilim eserleridir. Hal böyle iken son yıllarda tecvit konusunda telif yapanlar bu iki kaynaktan istifade etmemiş ve dolayısı-

⁸¹ Bkz. *Nihāyatu'l-Kavli'l-Müfid*, s.3.

⁸² Bkz. Aynı kaynak, s.41.

⁸³ Aynı kaynak, s.44.

⁸⁴ Aynı kaynak, s.45.

⁸⁵ Aynı kaynak, s.46.

⁸⁶ Aynı kaynak.

⁸⁷ Aynı kaynak, s.47-49.

la yazılarına ham ses düşüncesinin kalıntıları ile ses tellerinin ses üretme konusundaki rolünün belirsizliği hâkim olmuştur.

Geçmiş çağlarda yaşayan tecvit bilginlerinin içinde bulunduğu şartlar ses üretme işlemini açıklama konusunda onları ham ses düşüncesinin tesirine mahkûm etmiş ve çağlarındaki bilimsel imkânlar daha fazlasına müsaade etmemiş olabilir, fakat sesin tabiatını anlama ve çeşitlenmesini etkileyen faktörleri keşfetme konusunda kaydedilen ilerlemelere rağmen o dönemin ibarelerini tekrar etmeyi sürdürmek bilimsellikle bağdaştırılamaz bir durumdur. Bu noktaya dikkat etmeli ve telafi etmek için çalışmalı.

Çağdaş tecvit bilgisi eserleri çeşitlendi ve takip etmeyi zorlaştıracak derecede çoğaldı. Bu eserlerin olumlu bilimsel ve eğitsel yönleri bulunsa da ses üretme işlemini açıklama konusunda geç dönem eserlerden yapılan nakillerin baskın olduğu görülmektedir. Mechûr, mehmûs, şedîd ve rihv kavramlarının tanımında kullanılan ibareleri olduğu gibi muhafaza etmek ve öncekilerin bu kavramları ayırt etmek için kullandığı ibareleri nakletmeyi sürdürmek öğrenmenin önünde bir engeldir. Tecvit öğrenmek isteyenlerin çağdaş sesbilimin ulaştığı ilmi gerçekler doğrultusunda sesin hakikatini kavramalarını ve sıfatları anlamalarını zorlaştırmaktadır.

Çağdaş tecvit kitaplarında ses üretme işlemi ve seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörler hakkında tüm yazılanları takip etmek gerekmiyor. Dolayısıyla rivayet ehli olup araştırma ve öğretim alanında da hizmetleri olmuş uzman hocaların telif ettiği birkaç önemli eserden alıntı yapmakla yetineceğim. Alıntı yapacağım konular, mechûr, şedîd ve karşıtlarının tanımları ile bu sıfatların farkları olacaktır.

Yazar *Fennu't-Tertili ve Ulūmuhu*⁸⁸ isimli eserinde şöyle der:

- 1- Hems: Sükunlu halde telaffuz edilen harfle birlikte nefesin akmasıdır.
- 2- Cehr: Bir harfin telaffuzu sırasında nefesin hapsolmesidir.
- 3- Şiddet: Bir harfin telaffuzu sırasında sesin hapsolmesidir.
- 4- Rehâvet: Bir harfin telaffuzu sırasında sesin akmasıdır.

⁸⁸ Ahmed et-Tavîl: *Fennu't-Tertili ve 'Ulūmuh*, 2/579-581.

5- Tavassut: Bir harfin telaffuzu sırasında sesin bütünüyle hapsolmemesi ve bütünüyle akmaması sonucu iki durum arası bir halde olmasıdır.

Sonra 'Beş sıfatın (hems, cehr, şiddet, tavassut, rehâvet) açıklaması' başlıklı bir bölüm açarak şöyle der:

"a- Tanımların ekseni:

Bu tanımların arasındaki farkın hems ve cehr sıfatları için nefesin akması veya hapsolmesi olduğu görülür, zira göğüsten çıkan nefes hems harflerinde durmaksızın akarken cehr harflerinde akış olmaz. Aynı şekilde şiddet, rehâvet ve tavassut sıfatları arasındaki fark da sesin akması veya hapsolmesidir.

Şu halde bu sıfatların tanımının ekseni nefes ve sestir.

Cehr sıfatının ekseni nefesin kesilmesi, şiddet sıfatının ekseni ise sesin engellenmesi ve akmamasıdır, her ikisi de engellendiğinde harf mechûr olur.

b- Nefes ile ses arasındaki fark:

Nefes: ağızdan çıkan ve duyulmayan havadır.

Ses ise ağızdan çıkan ve duyulan nefestir.

Çiğerden çıkan hava doğal bir biçimde çıkarsa bu nefestir.

İnsanın iradesiyle çıkar ve gırtlakta sürtünürse bu sestir.

Nefesten farklı olarak ses dalgalarından oluşur.

c- Mahrecin güçlü ve zayıf olması:

Yine görülmektedir ki nefes ve sesin hapsolmesi harfin mahrecinde güçlü bir engelle karşılaşmasına ve mahreçte sıkışmasına bağlıdır.

Nefes ve sesin akışı ise harfin mahrecinde zayıf bir engelle karşılaşmasına ve mahreçte sıkışmamasına bağlıdır"⁸⁹.

Yukarıda yapılan beş sıfat arasındaki fark açıklaması geç dönem tecvit kitaplarında yer alan bilgilere bina edilmiştir. Yapılan küçük ilaveler ise yeni problemleri körükleyecek ve beş sıfatı tanımlama ve sıfatlar arasındaki ilişkiyi ifade etmede bu yöntemi kuşatan kapalılığı artıracak niteliktedir. Okuyucunun, bu tanımların tecvit ve Arap dili eserlerindeki

⁸⁹ Aynı kaynak, 2/582.

asıllarını hatırlayacağını umarak herhangi bir açıklama eklemeye gerek olmadığını düşünüyorum.

El-Munîr fî Ahkâmî't-Tecvîd isimli eserin yazarları da tanımlarda kullanılan bazı tabirler ile sıfatların birbiriyle ilişkisini anlatan tabirlere getirdikleri ufak değişiklikler dışında aynı yöntemi takip etmişlerdir. Örneğin şöyle derler⁹⁰:

- 1- Hems: Harflerin telaffuzu sırasında nefesin akması.
- 2- Cehr: Harflerin telaffuzu sırasında nefesin hapsolmesi.
- 3- Şiddet: Harflerin telaffuzu sırasında sesin hapsolmesi.
- 4- Rehâvet: Harflerin telaffuzu sırasında sesin akması.

Devamında bu sıfatların birbiriyle ilişkisini ve bu sıfatların telaffuzunda ses ve nefesin rolünü anlatırlar: “Görülüyor ki bu sıfatlardan: şiddet, tavassut ve rehâvet sesle, hems ve cehr ise nefesle ilişkilidir.

Ses: insan iradesiyle çıkan havadır ve bu hava iki cismin çarpışması, geçiş kanalının daraltılması veya tamamen kapatıldıktan sonra saliverilmesi sonucu dalgaları.

Nefes ise: insanın içinden doğal olarak çıkan havadır. Buna göre nefesin hapsolmesi sesin hapsolmesini gerektirirken sesin hapsolmesi nefesin hapsolmesini gerektirmese de, cehr harflerinde olduğu gibi, iki tanım arasında bir çakışma yoktur. Zira nefes olmadan sesin çıkması tasavvur edilemez, dolayısıyla bütün şiddet harflerinin meçhûr olması beklenir, hâlbuki te ve kâf harfleri mehmûstur⁹¹. Bu iki sıfatın bir araya gelmesi şöyle izah edilebilir: bu iki harf, telaffuzun başlangıcı dikkate alındığında şiddet, telaffuzun sonu dikkate alındığında ise hems özelliğine sahiptir.

Dâd⁹² ve ğayn gibi rihv meçhûr harflerde ise ses akar fakat sese eşlik eden nefes mehmûs harflerdeki kadar yoğun değildir. Nefesin bütünüyle akmadığı anlaşılmalıdır çünkü sesin akması az da olsa bir nefesin olmasını gerektirir⁹³.

⁹⁰ Ahmed Halid Şükrî ve arkadaşları: el-Munîr, s. 127-128.

⁹¹ Bu durum tecvit ve Arap dili bilginlerine göredir, çağdaş sesbilim uzmanları ise bunlara kâf ve tâ harflerini ekler, hemzeyi de ekleyenler vardır.

⁹² Günümüzdeki Kur'an okuyucularının telaffuzuna göre şedîd bir sestir.

⁹³ El-Munîr, s.129.

Yazarlar, tanımlar arasında bir çakışma olduğu hissine kapılmakta çok haklılar, fakat öyle görünüyor ki bu çakışmayı gidermek için gösterdikleri çaba ne çakışmayı ortadan kaldırmaya ne de ses üretme işlemini tanımlayan ibareleri kuşatan kapalılığı gidermeye muktedir olmuştur. Çünkü bu tanımların inşa edildiği temel, ses tellerinin görevi ve ses üretme mekaniği hakkında doğru bilgiye sahip değildi.

Tecvit kaideleri ve tecvit öğretim usullerine dair telif edilmiş iki önemli esere işaret ederek ham ses düşüncesinin etkisi bahsini kapatıyorum. Bu iki eser Hüsnü Şeyh Osman hocaya ait *Hakku't-Tilāve* ve *Usūlü Tedrīsi'-Tecvīd* kitapları. Ham ses düşüncesinin etkisini, yapmış olduğu harf ve sıfat tanımlarında rahatlıkla görebiliriz.

Harfi şöyle tanımlar: “Harf, gerçek veya takdîri bir mahrece dayanarak oluşan insan sesidir, şayet ses bir mahrece dayanmıyor ise harf değildir. Her harfin sesi (diğerlerinden farklı olarak) mahrecin özel pozisyonlarına göre değişen (böylece bir harfin diğerinden ayırt edilmesine yardımcı olan) ses dalgalarının o harfe mahsus bir biçimde yayılmasıyla oluşur.

Her harfin (telaffuzu sırasında) sesinin oluştuğu bir yer vardır, bu yere mahreç denir. Mahreçler, çıkan sesin yolunu kesen ve ses dalgalarının son noktasına orijinal haliyle ulaşmasını engelleyen mânialardır. Ses dalgaları bu engele takılıp yön değiştirir ve yeni bir biçime bürünürse bu yeni biçime harf denir, biçim değiştirdiği yerin hizasındaki boğaz, ağız, dil ve dudaklara da o harfin mahreci denir. Harflerin sesleri bunun için mahrecin değişmesine ve sesin yolunu kesen keyfiyetlerin değişmesine bağlı olarak değişirler. Farklılık, Allah Teala'nın insanoğluna bahşettiği bir özelliktir ve bu farklılık sayesinde insanlar anlaşabilmekteler. Farklılık olmasaydı ayırt edilmeyen ve muradı anlaşılmayan dilsiz hayvanların sesleri gibi tek çeşit ses olurdu. Mahreç ve sıfatların ayrışmasıyla anlaşma hasil olurken, birleşmesiyle anlaşma yok olur”⁹⁴.

Kuşkusuz bu metnin kaynağı İbn Cinnî'nin harfi tanımlarken kullandığı sözlerle Mekki b. Ebî Tâlib'in sesleri ayırt etme konusunda sıfatların rolünü anlattığı sözleridir ve her ikisi de ham ses düşüncesine dayanır. Yazarın kullandığı (mahreçler, çıkan sesin yolunu kesen mânialardır) sözü bunun kanıtıdır, zira çıkan ses ham sestir. Kanaatimce metnin içeri-

⁹⁴ Hakku't-Tilāve, s. 403-405, Usūlü Tedrīsi'-Tecvīd, s. 205.

sinde ses dalgaları ve bu dalgaların yön ve biçim değiştirmesi gibi ibarelerin yer alması düşüncenin özüne herhangi bir değişiklik getirememiştir.

Yapılan sıfat tanımı, yazarın ses üretme işlemi tasavvurunun klasik Arap dili sesbilimiyle bağlantılı olduğunu teyit etmektedir, yazar şöyle der⁹⁵:

- 1.Hems: Bir harfin telaffuzu sırasında nefesin akmasıdır.
- 2.Cehr: Bir harfin telaffuzu sırasında nefesin hapsolmesidir.
- 3.Şiddet: Bir harfin telaffuzu sırasında sesin hapsolmesidir.
- 4.Rehâvet: Harfle birlikte sesin akmasıdır.

Bana öyle geliyor ki müellif ses üretimi ve gırtlak anatomisini konu edinen modern eserlerden haberdardı, zira kitabında telaffuz sistemi organlarını gösteren bir resim ve ses tellerinin hallerini açıklayan bir tabloya yer vermiştir⁹⁶. Fakat ses tellerinin hallerini ses üretme mekaniğiyle ilişkilendirmediği ve cehr sıfatının ses tellerinin titreşmesiyle, hems sıfatının ise ses tellerinin hareketsiz kalmasıyla oluştuğunu izah edemediği için bu girişimi yetersiz kalmıştır.

Konuşma seslerinin üretilmesi ve seslerin çeşitlenmesini etkileyen faktörleri ele alan bu eserlerin olumsuz yönlerine işaret etmemin bu eserlerin bilimsel değerini düşürmeyeceğini okuyucuya hatırlatmak isterim. Tartışmasını yaptığımız konu pratik olmaktan ziyade teorik olmaya daha yakın olan bir meselenin detaydır. Bu kitapların müelliflerinden de özür diliyorum, amacım bu kitaplarda ileri sürülen düşüncelerin bana göre eksiklerine dikkatleri çekmekti. Bir araştırmacı incelediği yazılarda herhangi bir mülahazaya rastladığında bilimsel sorumluluk ve ehl-i ilme nasihat gereği uyarmalıdır. Bana göre böyle bir davranış müelliflerin kadrini düşürmediği gibi onların söz konusu eserde ve diğer eserlerinde sundukları hizmeti de inkâr etmez.

Sonuç

Klasik Arap dili sesbilim çalışmaları, ele alındığı bütün sahalarda: Arap dili bilginlerinin çalışmalarında, tecvit bilginleri, filozof ve hekimlerin çalışmalarında, muhteşem bir bilimsel başarı serüvenidir. Araplar bu konuyu diğer milletlerden daha önce ele almışlardır. Bütün bunları hatırla-

⁹⁵ Haku't-Tilâve, s. 225 ve 229, bkz. Usûlü Tedrîsi't-Tecvîd, s. 276-278.

⁹⁶ Bkz. Usûlü Tedrîsi't-Tecvîd, s. 200-201.

latmak, incelemek ve farklı yönlerini ortaya çıkarmak gerektiği gibi, bu yazarların yaşadığı çağlardaki bilimin imkânlarından kaynaklanan bazı mülhazaları da anlamaya çalışmak gerekir.

Öte taraftan günümüzde Kur'an öğretimi konusunda sarf edilen çabalar Kur'an'la ve Kur'anın öğretimiyle ilgilenenleri sevindiriyor ve gelecekte bu bereketli hareketin devam edeceğine dair iyimser olmasını sağlıyor. Kıraatleri rivayet etmek, tecvit kaidelerini öğretmek, hükümleri izah etmek, telaffuzu düzeltmek şeklinde tezahür eden bu çabalar, bütün kademelerdeki resmi öğretim kurumları ile bu kurumların öğretim yöntemleri, ilmî dernekler ve mescitlerdeki öğretim halkaları, görsel ve işitsel programlar veya yazılı ya da kayıtlı telifler kanalıyla gerçekleştirilmektedir. Böylece Kur'an'ın sahih kıraati İslam toplumlarında, bir bilim olmanın yanı sıra genel kültürün bir parçası haline gelecektir. Nihayet isteyen herkese Kur'an'ı okuma ve anlama fırsatı sunulduğu için Kur'anın fert ve toplumları ıslah misyonu yerine gelecektir.

Bu yüce misyon ki yükünü ehl-i Kur'an taşımaktadır, zira insanlara okumasını öğreten, anlamını izah eden ve hükümlerini açıklayan onlardır ve buna binaen sorumlulukları da ağırdır. Öyle zannediyorum ki bu sorumluluğun sahipleri kendilerine şu soruları yöneltmelidir: acaba kullandıkları öğretim yöntemleri çağın sunduğu imkanların en iyisi midir? Ve Kur'an okumayı öğreten kitaplarında zikredilen konuşma seslerine dair düşünceler modern sesbilimin tespit ettiği hakikatlerle örtüşüyor mu?

Bu çalışmada yer alan bilgiler bu konuyla ilgili eserlerdeki bazı meselelerin yeniden ele alınmaya ihtiyaç duyduğunu göstermektedir, bilhassa ses üretme işleminin tarifi ile mechûr, şedîd ve bu sıfatların tersi olan sıfatların tanımıyla alakalı konularda. Ses üretme işlemini ham ses düşüncesine dayandırarak açıklamak artık makbul bir açıklama değildir, keza mechûr ve mehmûsun tanımını nefesin akıp akmamasına, şedîd ve rihvin tanımını da sesin akıp akmamasına dayandırmak bu sıfatların mahiyetini açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır.

Öğretme amaçlı tecvit kitaplarını bu kusurdan arındırma vaktinin geldiğini düşünüyorum. Bu kitapları elden geçirmek için şu iki kaynaktan yararlanmak şarttır:

Birincisi: konuşma sesleri bilimi.

İkincisi: anatomi bilgisi.

Tecvit öğrencisi ve öğreticisinin bu iki ilmin bütün detaylarına ihtiyacı yoktur, fakat telaffuz sistemini oluşturan temel esasları, gırtlak yapısını ve mekaniğini, konuşma seslerinin hakikatini ve ses olgusunun tabii olduğu kuralları kavraması gerekmektedir. Tecvit araştırmacısı geçmiş asırların tecvit bilginlerinin yazmış olduğu kitaplardan da vazgeçmemelidir, çünkü çağdaş sesbilim kitapları Kur'an tilavetine has pratik ve teorik konularla ilgilenmemektedir.

Söylediklerime itiraz ederek: bunca asır kıraat âlimleri hatalı mıydı, kıraati doğru öğreterek Kur'an kıraatini lahinden ve hatadan muhafaza edemediler mi? diyenler çıkabilir. Bu sorunun cevabı: evet, bunda şüphe yok, fakat Kur'an kıraatiyle meşgul olanların, kıraatin iki yönü olduğunu unutmamaları gerekir:

Birincisi: rivayet yönü, telakkiye dayanır ve içtihada yer yoktur.

İkincisi: dirayet yönü, telaffuzun hakikatlerini anlamada gözlem ve içtihada dayanır.

Tecvit ilmi dirayet ilmidir ve hedefi doğru kıraati öğretmektir. Tecvit ilmi bu rolünü geçmiş asırlarda eda etmiş ve doğru kıraati öğretme konusunda hedefini gerçekleştirmiş ve gerçekleştirmeye devam etmektedir. Bu ilim bir hedefi gerçekleştirme aracıdır ve yol gibidir, bu yol açılırsa yolcuyu hedefe çok çabuk ve az eforla ulaştırır, açılmadığında ise hedefe ulaştırır fakat çaba sarf etmek ve yorulmak gerekir. Hikmet ise mümkün mertebeye meşakkatten kaçınmayı gerektirir. Bu çalışma Kur'an öğretimi konusunda zorluğu kaldırma ve meşakkatten kaçınmaya çağrıdır.

Okuyucu bu çalışmanın sonunda ham ses düşüncesi ve sıfatların tanımı için bir alternatif bekliyor olabilir. Şunu söylemek isterim ki konuşma seslerinin üretimi konusunu birkaç satıra sığdırmak kolay değildir, fakat yine de temel unsurlarına işaret etmeye çalışacağım. Ham ses düşüncesinin alternatifi Sıbeveyh'in mechûr ve mehmûsu ayırt etme yöntemi olabilir, ona göre mechûr sesler göğüs sesiyle (yani gırtlak sesi) çıkar, mehmûs sesler ise ağız sesiyle çıkar. dolayısıyla şedîd (veya patlamalı) sesi, nefesin mahreçte hapsediği ses, rihv (veya sürtünmeli) sesi de, nefesin geçtiği mahrecin daraltıldığı ses olarak tarif etmenin bir mahsuru yoktur.

Okuyucu daha açık bir ifade istiyorsa bunu çağdaş sesbilim çalışmalarında bulacaktır, bu çalışmalar özet olarak sesin ham maddesinin,

yani insanın ses üretmek için kullanacağı maddenin, zefir havası olduğunu ve telaffuz organlarının hareket etmesinin şart olduğunu söyler. Telaffuz organları hareketsiz ve nefesin aktığı kanal açık olursa, nefes alıp verme olayında olduğu gibi, ses üretilmez.

Konuşma seslerin üretimi iki faktörün bir arada olmasına bağlıdır:

1.Nefes, yani zefir havası.

2.Engel, telaffuz organının kapanma veya daralma hareketleriyle nefesin akışına engel olmasıdır. Kapanma veya daralma olayı hava parçacıklarının itilmesine ve ardından ses dalgalarının oluşmasına neden olur, bu dalgalar dinleyicinin kulağına ulaşınca dek havada hareket eder.

Okuyucu unutmamalıdır ki ses üretme işlemi bu sadeleştirilmiş tablodan daha komplike bir olaydır, fakat tasavvur etmesi veya anlaması zor bir olay değildir. Artikülasyonun gerçekleştiği iki ana bölge belirleyebiliriz:

(1) Gırtlaktaki iki ses teli, bu tellerin aldığı birkaç şekil vardır fakat bunların arasından iki şekil çok önemlidir. İki ses teli ayrışık olduğunda ses üretme sırasında nefes tellerin arasından geçerek engel yerine ulaşır, ki burası mahreçtir. Böyle bir geçişte ses tellerinin nefese herhangi bir etkisi olmaz, nefese etki eden telaffuz organlarının kapanması ya da daralmasıdır, nihayetinde bir ses oluşur ve bu şekilde oluşan sese mehmûs denir.

Ses üretme sırasında ses telleri birleşirse nefesin itme gücü ses tellerinin büyük bir hızla defalarca açılıp kapanmasına neden olur, buna ses tellerinin titreşmesi denir. Bu titreşme gırtlak sesini oluşturur, bu sesi nefes alır ve telaffuz organlarının engel noktasına ulaştırır, burada organların kapanma veya daralma hareketiyle karşılaşır, engel noktasında oluşan ses nefesle birlikte gelen gırtlak sesiyle iç içe geçerek mechûr sesi oluşturur.

(2) Nefesin engellendiği yer, yani mahreç. Nefesin mahreçte engellenmesi, ya bütünüyle hapsedilip sonra salıverilmesiyle olur, şedîd seslerin telaffuzu böyledir, ya da nefesin geçtiği kanalın daraltılmasıyla olur ve bu durumda bir sürtünme sesi duyulur, rihv seslerin telaffuzu böyledir. Nefesin mahreçte engellenmesine ses tellerinin titreşmesi eşlik ederse mechûr olur, ses telleri titreşmediğinde ise ses mehmûs olur.

Bu taksim aracılığıyla mechûr sesin, telaffuz sırasında ses tellerinin titreştiği ses olduğunu, mehmûs sesin ise telaffuz sırasında ses tellerinin titreşmediği ses olduğunu bilirsin. Konunun tafsilatını ise birinci bölümde anlatmıştık.

Şedîd ve rihv seslerin özünü kavramak için nefesin engellendiği noktaya, yani mahrece, dikkat etmelisin, şayet nefes hapsediliyor sonra da salıveriliyorsa bu sese şedîd denir, nefesin geçtiği kanal daraltılıyorsa bu sese mehmûs denir. Fakat engel noktasında hapsedilen nefes başka bir yerden sızıyorsa bu sese mutavassıt denir.

Bu seslerin üretme mekaniği hakkında yeni bir ibareyle diyebiliriz ki bazı sesler tek seslidir, yani ses tek bir yerden veya yönden çıkar. Bunlar mehmûs seslerdir, zira mehmûs seslerin sesi mahreçlerinde oluşur. Bazı sesler ise çift seslidir, mechûr sesler gibi. Bunların sesi, gırtlak sesi ile ses dalgasını taşıyan nefesin engel yerinde uğradığı değişimden müteşekkildir.

Bu konu elbette anlattıklarımızın dışında detaylara sahiptir ve bunlara sesbilim kitaplarından ulaşılabilir. Benim yazdıklarım da eksik olabilir, fakat çalışmamın ana fikrinin doğru ve önemli olduğunu düşünüyorum. Bunun için tecvit ilmi konusunun telif veya öğretimiyle meşgul olan herkesin, bütün yönleriyle mesele aydınlatılincaya dek bu fikir üzerinde düşünmesi, konuya has kaynaklardan çalışmayı sürdürmesi gerekmektedir. İşte o zaman bu çağrının doğruluğuna ve tecvit ilmi kitaplarının ham ses düşüncesi kalıntılarında arındırılması gerektiğine inanacaktır.

Kaynakça

- İbrahim Enis (Dr.): *el-Asvâtu'l-Luğaviyye*, 4.baskı, Mektebetu'l-Anglu'l-Mısriyye, Kahire, 1971.
- Ahmed Halid Şükrî (Dr.) ve arkadaşları (sekiz): *el-Münîr fî Ahkâmî't-Tecvîd*, 8.baskı, Cem'iyetu'l-Muhâfazati alâ'l-Kur'âni'l-Kerîm, Amman, 1427h=2006.
- Ahmed et-Tavîl (Şeyh Ahmed b. Ahmed b. Muhammed : *Fennu't-Tertîli ve Ulûmuh*, 1.baskı, Mecma'u'l-Meliki Fehd li Tîbâati'l-Mushafi's-Şerîf, Medine, 1420h=1999.
- Ahmed Muhtar Ömer (Dr.): *Dirâsetu's-Savti'l-Luğaviyy*, 1.baskı, Âlemu'l-Kütüb, Kahire, 1396h=1976.
- İhavân-ı-Safâ: *Resâilu İhvâni's-Safâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1376h=1957.
- El-Esterâbâzî (Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasen): *Şerhu's-Şâfiye*, thk. Muhammed ez-Zefzêf ve diğerleri, Matba'atu Hicâzî, Kahire.
- El-Berlevî: (Ahmed Abdullatîf): *Ed-Dürrü'n-Nadîdu fî'l-Mesêli'l-Müteallikati bi't-Tecvîd*, Müessesetü Kurtuba, Kahire, 1426h=2006.

- Bush (F): *Esâsiyyâtü'l-Fizyâ*, çev. Said el-Cezîrî ve Dr. Muhammed Emin Süleyman, 3.baskı, Ed-Dâru'd-Devliyyetu li'Neşri ve't-Tevzî, Kahire, 1988.
- Et-Tâze'fî (Muhammed b. İbrahim el-Halebî): *El-Fevâidu's-Sirriyye fi Şerhi'l-Cezeriyye*, yazma, el-Mektebetu'l-Ezheriyye no (1349) -48139.
- Jean Cantineau: *Durûsun fi İlmi'l-Asvât*, çev. Salih el-Karmâdî, Tunus, 1966.
- İbnu'l-Cezerî (Ebu'l-Hayr Muhammed): *En-Neşr fi'l-Kirââtü'l-Aşr*, el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ bi Mısır.
- İbnu'l-Cezerî (Ebu'l-Hayr Muhammed): *Et-Temhîd fi İlmi't-Tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1407h=1986.
- İbn Cinnî (Ebu'l-Feth Osman): *Sirru Smâ'ati'l-İrâb*, 1.baskı, thk. Mustafa es-Sakâ ve diğerleri, Matba'atu Mustafa'l-Bâbî'l-Halebî bi Mısır, 1474h=1954.
- El-Cevâlikî (Ebu Mansur Mevhûb b. Ahmed): *El-Mu'arrabu mine'l-Kelâmi'l-A'cemî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Matba'atu Dâru'l-Kütüb, Kahire, 1389h=1969.
- Hacı Halîfe (Mustafa Abdullah): *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Funûn*, İtanbul, 1941 ve 1943.
- Hünî Şeyh Osman: *Hakku't-Tilâve*, Cüheyne li'n-Neşri ve't-Tevzî', Amman, 1424h=2004.
- Hünî Şeyh Osman: *Usûlü Tedrîsi't-Tecvîd*, 1.baskı, Dâru Taybete'l-Hadrâ, Mekke, 1426h=2005.
- El-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî: *Kitâbu'l-Ayn*, c1, thk. Dr. Mehdî el-Mahzûmî ve Dr. İbrâhîm es-Semirrâî, Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, Vağdat, 1400h=1980.
- Ed-Dânî (Ebu Amr Osman b. Said): *Et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*, 2.baskı, yhk. Dr. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammâr, Amman, 1999=1420h.
- Er-Râzî (Fahrüddîn Muhammed b. Ömer): *Et-Tefsîru'l-Kebîr veya Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421h=2000.
- Er-Râğîb el-İsfahânî (el-Hüseyn b. Muhammed): *El-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halîl İtânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1418h=1998.
- Ez-Zebîdî (Muhammed Murtaza): *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, bir grup muhakkik, Dâru'l-Hidâye.
- Zekeriyya el-Ensârî: *Ed-Dakâiku'l-Muhkeme fi Şerhi'l-Mukaddime*, Mektebetu'l-İrşâd, Sana, 1411h=1990.
- İbnu's-Serrâc (Muhammed b. es-Seriy): *El-Usûlu fi'n-Nahv*, thk. Dr. Abdülhüseyn el-Fitlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1407h=1987.
- S'ad Abdulaziz Maslûh (Dr.): *Dirâsetu's-Sem'i ve'l-Kelâm: Savtiyyâtu'l-Luğati mine'İntâci ilâ'l-İdrâk, Âlemu'l-Kütüb*, Kahire, 1420h=2000.
- Sîbeveyh (Ebu Bişr Amr b. Osman): *El-Kitâb*, thk. Abdusslâm Muhammed Harun, Kahire, thz.
- Es-Sîrâfî (el-Hasan b. Abdullah): *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, c6, yazma, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye (528 nahv - timur).
- İbn Sînâ (Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdullah): *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, Tiflis, 1966.
- Taşköprüzâde (İsâmuddîn Ahmed Mustafa): *Şerhu'l-Mukaddîmeti'l-Cezeriyye*, thk. Dr. Muhammed Sîdî Muhammed el-Emîn, Mecmau'l-Meliki Fehd li Tîbâati'l-Mushafî'ş-Şerîf, Medine, 1421h.
- Abdurrahman Eyyub (Dr.): *Asvâtu'l-Luğâ*, 1.baskı, Matbaatu Dâri'-Te'lîf, Kahire, 1963.
- Abdussabur Şahîn (Dr.): *Fî't-Tatavvuri'l-Luğavî*, 1.baskı, Mektebetü Dâri'l-Ulûm, Kahire, 1395h=1975.

- Abdulvehhab b. Muhammed el-Kurtubî: *El-Muvaddih fi't-Tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammar, Amman, 1421h=2000.
- El-Attâr (Ebu'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed): *Et-Temhîd fi Ma'rifeti't-Tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Daru Ammar, Amman, 1420h=2000.
- Ali el-Kârî (Molla Ali b. Sultan): *El-Minahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*, el-Matbaatu'l-Meymeniyye (Mustafa el-Bâbî el-Halebî), Mısır, 1322.
- El-Umânî (Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali b. Said): *El-Kitâbu'l-Avsatu fi'l-Kırâât*, thk. Dr. Azze Hasan, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1427h=2006.
- Ğânim Kaddûrî el-Hamed: *Ed-Dirâsâtu's-Savtiyye İnde Ullamâi't-Tecvîd*, Dâru Ammar, Amman, 1424h=2003.
- Ğânim Kaddûrî el-Hamed: *El-Medhalu ilâ İlmi Asvâti'l-Arabiyye*, el-Mecmau'l-İlmiyyu'l-Arabî, Bağdat, 1423h=2002.
- El-Fârâbî (Ebu Nasr Muhammed b. Hamed b. Tarhân): *Kitâbu'l-Hurûf*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1427h=2006.
- El-Fârâbî (Ebu Nasr Muhammed b. Hamed b. Tarhân): *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, thk. Ğattâs Abdulmelik Haşabe, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabiyyi li't-Tibâati ve'n-Neşr, Kahire, thz.
- El-Fudâlî (Seyfuddin b. Atâullah): *El-Cevâhiru'l-Mudiyye alâ'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Azze bnt. Hişâm Muîni, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1426h=1972.
- El-Kastalânî (Ahmed b. Ahmed): *Letâifu'l-İşârât li Funûni'l-Kırâât*, thk. Dr. Abdussabur Şahin ve Şeyh Amir es-Seyyid Osman, Kahire, 1392h=1972.
- Kemal Bişr (Dr.): *İlmu'l-Asvât*, Dâru Ğarîb, Kahire, 2000.
- Malmberg (Bertil): *İlmu'l-Asvât*, çeviren ve inceleyen Dr. Abdussabur Şahin, Mektebetü's-Şebâb, Kahire, 1985.
- El-Müberred (Muhammed b. Yezid): *El-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalik Adîme, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, thz.
- Muhammed Mekki Nasr: *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfid fi İlmi't-Tecvîd*, gözden geçiren Şeyh ali Muhammed es-Sabbâğ, Matbaatu Mustafa'l-Bâbî'l-Halebî bi Mısır, 1349.
- Mahmud es-Sa'rân (Dr.): *İlmu'l-Luğa: Mukaddime li'l-Kârî'l-Arabî*, 2.baskı, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1417h=1997.
- El-Murâdî (el-Hasan b. Kasım): *El-Müfid fi Şerhi Umdeti'l-Mücd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd*, thk. Dr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü'l-Menâr, Zerka, 1407h=1987.
- El-Mar'aşî (Muhammed b. Ebi Bekr): *Beyânu Cuhdi'l-Mukill*, yazma, Dâru'l-Mahtûtât, Bağdat (no 11068/5).
- El-Mar'aşî (Muhammed b. Ebi Bekr): *Cuhdu'l-Mukill*, thk. Dr. Salim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammar, Amman, 1422h=2001.
- El-Mizzî (Ebu'l-Feth Muhammed b. Hamed el-Avfi): *El-Fusûlu'l-Müeyyide li'l-Vusûli ilâ Şerhi'l-Mukaddime*, thk. Cemal es-Seyyid Rufâi, Mektebetü Evlâdi's-Şeyhi li't-Türâs, Kahire, 2005.
- El-Mes'adî (Ömer b. İbrahim): *El-Fevâidu'l-Mes'adiyye fi Halli'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Cemal es-Seyyid Rufâi, Mektebetü Evlâdi's-Şeyhi li't-Türâs, Kahire, 2005.
- Mekkî b. Ebi Talib el-Kaysî: *Er-Riâye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*, thk. Dr. Ahmed Hasan Ferhat, 3.baskı, Dâru Ammar, Amman, 1417h=1996.
- İbn Manzur (Muhammed b. Mukram): *Lisânu'l-Arab*, Bulak baskısı.
- İbnu'n-Nâzım (Ebu Bekr Ahmed b. el-Cezerî): *El-Havâşî'l-Müfhime fi Şerhi'l-Mukaddime*, thk. Ömer Abdurrazzak Mu'sırânî, el-Cifân ve'l-Câbî li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1426h=2006.

Henri Fleisch: *Et-Tefkîru's-Savtî İnde'l-Arab fî Dav'î Sirri Smâati'l-Îrâb*, çev. Dr. Abdussabur Şahin, Mecelletü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye, c23, Kahire, 1388h=1968.

Henri Fleisch: *El-Arabiyyetu'l-Fusha*, thk. ve çev. Abdusabur Şahin, Dâru'l-Maşrik, Berut, 1983.